

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Σιατραβάνη Σοφία

**Τα Άγραφα κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας.
Η ανάπτυξη της περιοχής υπό την Οθωμανική διοίκηση και
η παρακμή της τον 19^ο αιώνα.**

Επιβλέπων καθηγητής: Σ. Μοχαμάντ Τ. Σχαριάτ-Παναχί

Συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια: Άννα Ματθαίου

Βόλος, 2024

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	3
Περίληψη.....	4
Εισαγωγή.....	5
❖ Γεωγραφική θέση και ιδιαιτερότητες	5
❖ Ονομασία.....	7
❖ Σύντομη ιστορική αναδρομή	8
1 Τα Άγραφα ως τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.....	10
1.1 Οι τρεις φάσεις της Οθωμανικής κατάκτησης της Θεσσαλίας.....	10
1.2 Οθωμανικές πηγές του 15 ^{ου} αιώνα	11
1.3 Οθωμανικές πηγές του 16 ^{ου} αιώνα	13
1.4 Οθωμανικές πηγές του 17 ^{ου} αιώνα	16
2 Η ακμή των Αγράφων	19
2.1 Εμπόριο	19
2.2 Εκκλησία	22
2.3 Παιδεία	25
2.4 Κοινωνία.....	29
3 Η προεπαναστατική περίοδος.....	34
3.1 Κράτος και φορολογία.....	34
3.2 Αρματολοί, κλέφτες και ληστές	35
3.3 Πληθυσμός	40
4 Τα γεγονότα στα Άγραφα κατά την περίοδο 1821-1881.....	42
4.1 Τα πρώτα έτη της Ελληνικής Επανάστασης.....	42
4.2 Γεγονότα στα Θεσσαλικά Άγραφα έως το 1881	44
Συμπεράσματα.....	47
Βιβλιογραφικές αναφορές	50

Ευχαριστίες

Η συγγραφή αυτής της πτυχιακής εργασίας υπήρξε προσωπική πρόκληση και επιθυμία για απόκτηση βαθύτερης γνώσης σχετικά την αγραφιώτικη καταγωγή μου.

- Θέλω να ευχαριστήσω από καρδιάς τον επιβλέποντα καθηγητή Σ. Μοχαμάντ Τ. Σχαριάτ-Παναχί για την έμπνευση, την υποστηρικτικότητά του και τις πολύτιμες γνώσεις του, τις οποίες πρόθυμα μοιράζεται με τους φοιτητές του. Χάρη στη δική του καθοδήγηση δημιουργήθηκε αρχικά η ιδέα αυτής της πτυχιακής εργασίας και στη συνέχεια έγινε πράξη.
- Θερμές ευχαριστίες απευθύνω στη συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια κα Άννα Ματθαίου, μέσα από τα μαθήματα της οποίας διδάχθηκα πολύτιμα στοιχεία για την κοινωνία και την οικονομία της εποχής που εξετάζει η παρούσα εργασία.
- Ευχαριστώ την κα Αννίτα Πρασά, Δρ. Ιστορίας, προϊσταμένη στα Γενικά Αρχεία του Κράτους Μαγνησίας για την εξαιρετικά σημαντική βοήθεια που μου πρόσφερε κατά την αναζήτηση πηγών.
- Ευχαριστώ επίσης την Δρ. Φένια Λέκκα, προϊσταμένη του Μουσείου Πόλης Καρδίτσας. Η βοήθειά της ήταν πολύτιμη στην αναζήτηση πηγών και το ενδιαφέρον της υπήρξε συγκινητικό.
- Ευχαριστώ τον σύζυγό μου Κωνσταντίνο, είναι η ήρεμη δύναμη που στηρίζει τις ακαδημαϊκές μου αναζητήσεις. Τέλος ευχαριστώ τα παιδιά μου Σάκη και Έλλη, η δική τους πρόοδος είναι η έμπνευσή μου και η κινητήριος δύναμη στην πορεία μου.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει την κοινωνία, το εμπόριο και τους θεσμούς στην περιοχή των Αγράφων κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Θα ερευνήσουμε την επίδραση που είχε στην περιοχή η ένταξή της στον απέραντο και ενοποιημένο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Θα ξεκινήσουμε με τη γεωγραφία της περιοχής, τη γεωμορφολογία και τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει. Θα δούμε τις πιθανές εξηγήσεις για την προέλευση του ονόματος, και θα γίνει μια σύντομη ιστορική αναδρομή στο παρελθόν.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε το ιστορικό της Οθωμανικής κατάκτησης και θα δούμε στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη κατάστιχων της Οθωμανικής διοίκησης. Θα πρέπει να επισημανθεί πως τα τεκμήρια που σώζονται είναι ελάχιστα και αποσπασματικά. Δεν μπορούν να εξαχθούν ακριβή συμπεράσματα σχετικά με τις πληθυσμιακές μεταβολές και την οικονομία. Μέσα από απογραφικά κατάστιχα και ιεροδικαστικούς κώδικες θα γίνει αξιολόγηση των πληροφοριών και συγκριτική εκτίμηση για την περίοδο από τα τέλη του 15^{ου} έως 2^η πεντηκονταετία του 17^{ου} αιώνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα εξετάσουμε τους τομείς του εμπορίου, της Εκκλησίας, της παιδείας και πως αυτοί διαμορφώνουν την κοινωνία των Αγράφων. Θα ανιχνεύσουμε μέσα από πηγές τη σχέση της κοινωνίας με την Οθωμανική διοίκηση, πως διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν από το πρώτο διάστημα της Οθωμανικής κατάκτησης έως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα δούμε συνοπτικά τα πρώτα στοιχεία παρακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και την επίδραση που έχει αυτή παρακμή στην αύξηση των φορολογικών βαρών. Θα αναλύσουμε το ζήτημα των ληστρικών επιδρομών, των αρματολικών σωμάτων, τη δράση των κλεφτών και γενικά την επικρατούσα κατάσταση στο διάστημα που προηγείται της Ελληνικής Επανάστασης. Θα επιχειρήσουμε να συσχετίσουμε τα προαναφερθέντα με την φυγή μέρους του πληθυσμού, όπως και με την παρακμή σε οικονομικό και πνευματικό επίπεδο.

Στο τελευταίο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε ορισμένα γεγονότα που εξελίχθηκαν κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και τις επιπτώσεις που είχαν στην περιοχή των Αγράφων. Θα ακολουθηθεί χρονολογική σειρά, από το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821 έως την επίσημη ένταξη των Θεσσαλικών Αγράφων στην ελληνική επικράτεια το 1881.

Εισαγωγή

❖ Γεωγραφική θέση και ιδιαιτερότητες

Ο ορεινός όγκος των Αγράφων βρίσκεται στη νότια απόληξη της οροσειράς της Πίνδου. Καταλαμβάνει το νοτιοδυτικό τμήμα του νομού Καρδίτσας, το βόρειο τμήμα του νομού Ευρυτανίας και ένα μικρό τμήμα στα βορειοδυτικά του νομού Φθιώτιδας. Οριοθετείται ανατολικά από τη Θεσσαλική πεδιάδα, δυτικά από το ρου του ποταμού Αχελώου, βόρεια από την οροσειρά Πουλμένοβ Καλατόρι¹ και νότια από την οροσειρά του Τυμφρηστού. Σήμερα αναφέρονται ως Θεσσαλικά και ως Ευρυτανικά Άγραφα, όμως η διάκριση δεν υπήρχε έως την Επανάσταση του 1821, κατά την οποία τα Νοτιοδυτικά (Ευρυτανικά Άγραφα) απελευθερώθηκαν, ενώ τα Βορειοανατολικά (Θεσσαλικά Άγραφα) παρέμειναν υπό την κυριαρχία των Οθωμανών έως το 1881. Ουσιαστικά πρόκειται για ενιαία γεωγραφική περιοχή με μέγιστο πλάτος τα 50 χιλιόμετρα και μήκος περίπου 100 χιλιόμετρα. Αυτός ο ορεινός όγκος αποτελείται από ψηλές κορυφές και κάθετες χαράδρες που τις διαρρέουν ποταμοί.

Η υψηλότερη κορυφή είναι ο Τυμφρηστός (2.315μ.) και βρίσκεται στο νότιο τμήμα των Αγράφων. Υπάρχουν κορυφές των οποίων το ύψος ξεπερνά τα δύο χιλιάδες μέτρα: η Νιάλα (2.016μ.), το Βουτσικάκι (2.154μ.), η Καράβα (2.184μ.) και αρκετές ακόμη.² Η Καράβα ή Σχιζοκάραβο είναι μια κορυφή ορατή από το Θεσσαλικό κάμπο. Ο Γάλλος αρχαιολόγος Leon Heuzy κατά το οδοιπορικό του στη Θεσσαλία το 1858 παρατηρεί πως μοιάζει με στέγη και αναφέρεται στους τοπικούς θρύλους που άλλοτε θέλουν να έχει προσαράξει εκεί το πλοίο του Δευκαλίωνα, άλλοτε η Κιβωτός του Νώε.³ Οι θρύλοι αυτοί είναι ριζωμένοι στην ψυχή των ανθρώπων που έδωσαν τη δική τους εξήγηση για την карабόσχημη κορυφή.⁴

Το έντονο γεωγραφικό ανάγλυφο της περιοχής, τα ορεινά λιβάδια, τα πυκνά δάση και ο ετήσιος μέσος όρος βροχόπτωσης (1.800 χιλιοστά του μέτρου) που είναι μεγαλύτερος συγκριτικά με περιοχές όπως το Μέτσοβο (1.400) και η Παραμυθιά

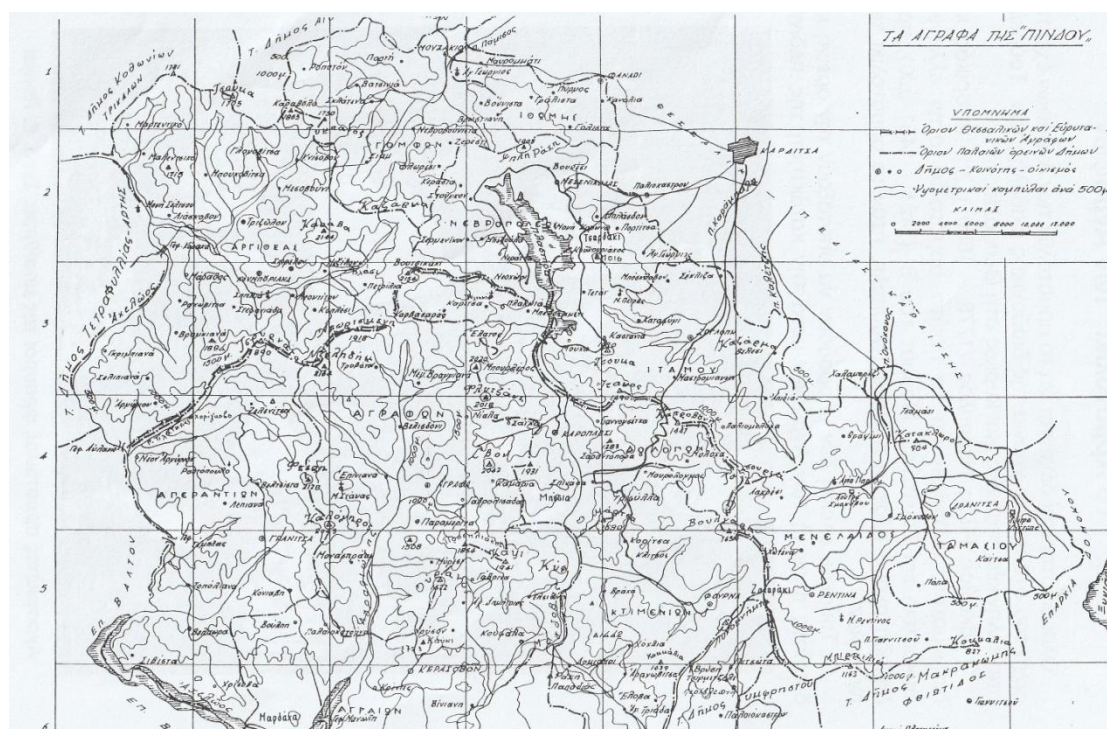
¹ Κώστας Στούμπος, *Άγραφα. Μια χιλιόχρονη δημοκρατία*, Αθήνα 1974, σ. 15-16.

² Τάκης Ντάσιος, *Στ' Άγραφα*, Μίλητος, Αθήνα 1999, σ. 228-229.

³ Leon Heuzey, *Οδοιπορικό στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, μτφρ. Χ. Δημητρουλόπουλος, 3^η εκδ., Εκδοτικός οίκος K.&M. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2022., σ. 91-92.

⁴ Γιώργος Θωμάς, «Η Καράβα των Θεσσαλικών Αγράφων», *Θεσσαλικό ημερολόγιο*, τ.1, 1980, σ. 77-81.

(1700), ευνόησαν ιδιαίτερα την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας.⁵ Η ευρύτερη περιοχή της Πίνδου έχει μακρά κτηνοτροφική παράδοση. Στην εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας αυτή η δραστηριότητα εντάθηκε στα Άγραφα και αποτέλεσε πηγή οικονομικής αλλά και πολιτιστικής ανάπτυξης για την περιοχή. Εκτός από τους γηγενείς που ασχολούνταν με την κτηνοτροφία στα Άγραφα υπήρχαν και οι Σαρακατσάνοι, φυλή ελληνική με ρίζες που πηγαίνουν πίσω στο χρόνο.⁶ Οι Σαρακατσάνοι ήταν οργανωμένοι σε ισχυρά τσελιγκάτα. Την άνοιξη και το καλοκαίρι μετακινούσαν τα κοπάδια τους στα βουνά προς αναζήτηση βοσκοτόπων, ενώ το χειμώνα κατέβαιναν στα πεδινά της Θεσσαλίας και της Ευρυτανίας. Οι Σαρακατσάνοι επικράτησαν στην περιοχή των Αγράφων έναντι των Βλάχων.⁷ Στα Άγραφα δεν υπάρχουν πληθυσμοί που να μιλούν τη βλάχικη διάλεκτο, στοιχείο που υποδηλώνει απουσία εγκατάστασης Βλάχων,⁸ σε αντίθεση με την περιοχή των Τρικάλων όπου οι βλάχικες κοινότητες είχαν έντονη παρουσία.⁹

Χάρτης από το βιβλίο του Σεραφεΐμ Τσίτσα "Τ' Άγραφα της Πίνδου"¹⁰

⁵ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Η συμβολή στην ιστορία του κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου της Ευρυτανίας και των Αγράφων κατά την Τουρκοκρατία*, Εταιρία Ευρυτάνων Επιστημόνων, Αθήνα 1986, σ. 12-13.

⁶ στο ίδιο, σ. 147.

⁷ στο ίδιο, σ. 72.

⁸ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 31-32.

⁹ Ευαγγελία Χ. Μαλίνγκου, *Η Θεσσαλία κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας: το οθωμανικό διεξοδικό κατάστιχο απογραφής του σαντζακίου των Τρικάλων (1454/55)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας 2004, σ. 23.

¹⁰ Σεραφεΐμ Τσίτσα, *Τ' Άγραφα της Πίνδου*, Αθήνα 1967.

Η γεωμορφολογία των Αγράφων καθιστούσε την πρόσβαση και τη μετακίνηση σε αυτά απολύτως ελεγχόμενη από τους γηγενείς. Οι βαθιές χαράδρες, τα επικίνδυνα περάσματα και οι ποταμοί αποτελούσαν φυσικό εμπόδιο για πιθανούς εισβολείς, προσφέροντας τη δυνατότητα αποτελεσματικής άμυνας στον ντόπιο πληθυσμό.

❖ Ονομασία

Η ονομασία «Άγραφα» έχει διάφορες ερμηνείες. Η περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Αγραφιώτη και Αχελώο κατά την αρχαιότητα ονομαζόταν «Αγραῖς» ή «Αγραία η Αιτωλική».¹¹ Υπάρχει η εκδοχή πως το όνομα προέρχεται από την ελληνιστικής προέλευσης λέξη «ἄγροφον», δηλαδή ορεινό ή άγονο.¹² Ίσως προέρχεται από το χωριό Άγραφα που βρίσκεται στο κέντρο της ομώνυμης περιοχής. Υπάρχει η αναφορά του ιστορικού Αραβαντινού πως τα Άγραφα πήραν την ονομασία τους κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας διότι οι Οθωμανοί δεν κατόρθωσαν να υποτάξουν τους κατοίκους αυτού του ορεινού όγκου και να τους εγγράψουν στα φορολογικά κατάστιχα, σε αντίθεση με μια ομάδα χωριών της Ηπείρου που ονομάστηκαν Γραμμενοχώρια.¹³ Αυτή η εκδοχή είναι πολύ δημοφιλής μεταξύ των κατοίκων της περιοχής, ωστόσο πρόκειται περί ανακρίβειας. Όπως αποδεικνύεται από σωζόμενα οθωμανικά φορολογικά και ιεροδικαστικά κατάστιχα, η Οθωμανική διοίκηση είχε πλήρη γνώση για τον πληθυσμό, την παραγωγή και τις εμπορικές δραστηριότητες, επιβάλλοντας την αντίστοιχη φορολογία. Επίσης υπάρχουν εκκλησιαστικά έγγραφα τα οποία ήδη από τον 13ο αιώνα αναφέρουν την «Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων»,¹⁴ τεκμηριώνοντας την ονομασία «Άγραφα» πριν την Οθωμανική κατάκτηση.

Μια ενδιαφέρουσα εκδοχή σχετικά με την ονομασία των Αγράφων υπάρχει στο έργο του έργου του Μιχαήλ Ψελλού (1018-1078μ.Χ.). Σύμφωνα με τον Βυζαντινό χρονικογράφο, την εποχή του εικονομάχου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε' Κοπρώνυμου (741-775μ.Χ.), οι απεσταλμένοι του διέτρεχαν την αυτοκρατορία επιβάλλοντας την αφαίρεση των ιερών εικόνων από τους ναούς. Όταν έφθασαν στα Άγραφα, οι κάτοικοι όχι μόνο αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με την αυτοκρατορική διαταγή, αλλά σκότωσαν τους απεσταλμένους του αυτοκράτορα θεωρώντας τους

¹¹ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 19.

¹² Κωνσταντίνος Τσιώλης, *Το Πετρίλο των Αγράφων κατά την Τουρκοκρατία*, Δήμος Αργιθέας, Αθήνα 2016, σ. 15.

¹³ Δημήτριος Σ. Καλτσούλας, *Η Μεγαλόχαρη της Αργιθέας*, Ευσταθίου, Αθήνα 1979, σ. 18.

¹⁴ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 19.

ασεβείς και ιερόσυλους. Όταν ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε το γεγονός, διέταξε οργισμένος να διαγραφεί η περιοχή από τους χάρτες της Αυτοκρατορίας.¹⁵

❖ Σύντομη ιστορική αναδρομή

Κατά την αρχαιότητα στην περιοχή κατοικούσαν οι Αθαμάνες και οι Δόλοπες. Στο βόρειο τμήμα των Αγράφων, αυτό που αναφέρεται και ως Αργιθέα, κατοικούσαν οι Αθαμάνες, ενώ στο νότιο οι Δόλοπες. Για τους Δόλοπες υπάρχουν αναφορές σχετικά με τη συμμετοχή τους στον Τρωϊκό πόλεμο υπό την αρχηγία του βασιλέως Φοίνικος. Οι Αθαμάνες εμφανίζονται το 395π.Χ. ως σύμμαχοι των Ακαρνάνων και των Λοκρών. Από τα τέλη του 3^{ου} έως το πρώτο τέταρτο του 2^{ου} αιώνα π.Χ. το βασίλειο των Αθαμάνων βρίσκονταν στη μέγιστη ακμή του με σημαντικότερο ηγέτη τον Αμύνανδρο. Την Ελληνιστική περίοδο εξαλείφθηκαν οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των Δολόπων και των Αθαμάνων οι οποίοι οργανώθηκαν σε Κοινό.¹⁶ Κατά τη Ρωμαϊκή εποχή η περιοχή διατήρησε τη φυλετική καθαρότητά της και δεν αποικίστηκε από ρωμαϊκούς πληθυσμούς. Στη Βυζαντινή εποχή υπήρξαν επιδρομές Σλάβων. Διασώζονται έως τη σημερινή εποχή μερικά σλαβικά τοπωνύμια που διχάζουν τους μελετητές. Κάποιοι θεωρούν πως υπήρξε σλαβική κατοίκηση στην περιοχή. Άλλοι υποστηρίζουν πως η ιδρυθείσα από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Αρχιεπισκοπή Αχρίδος άλλαξε τα τοπωνύμια για λόγους πολιτικής, παρότι στην περιοχή υπήρχε αμιγώς ελληνόφωνος πληθυσμός.¹⁷ Οι πληροφορίες που αφορούν τη διοίκηση στα Άγραφα κατά τη Βυζαντινή περίοδο είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν πως η περιοχή έχαιρε αυτονομίας και *έξκουσσίας*¹⁸ όπως τα χωριά του Ζαγορίου και του Μαλακασίου, που ανήκαν επίσης στην οροσειρά της Πίνδου.¹⁹ Τα προνόμια επιχείρησε να ακυρώσει ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός, όμως υπήρξε αντίδραση από τους κατοίκους και τα προνόμια αυτά διατηρήθηκαν.²⁰

Οι Βούλγαροι εισέβαλαν στη Θεσσαλία υπό την ηγεσία του τσάρου Σαμουήλ και το 997 μ.Χ. ηττήθηκαν στη μάχη του Σπερχειού από το Νικηφόρο Ουρανό. Όσοι Βούλγαροι κατάφεραν να διαφύγουν από το πεδίο της μάχης κατευθύνθηκαν στα

¹⁵ Τάκης Ντάσιος, *ό.π.* σ.218 · Κώστας Στούμπος, *ό.π.* σ. 20-21.

¹⁶ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 26-27 · Χατζηαγγελάκης Λεωνίδας, «Αθαμανία-Αργιθέα (Κνίσοβο)», *Αρχαιολογία*, τχ.34, 1990, σ. 76-84.

¹⁷ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.* σ. 29-30.

¹⁸ *έξκουσσία*: φορολογική απαλλαγή

¹⁹ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 27-28.

²⁰ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 67.

Άγραφα, όπου οι οπλισμένοι κάτοικοι τους αποδεκάτισαν. Το βουνό στο οποίο έγινε η μάχη ονομάστηκε Βουλγάρα. Αυτό το γεγονός δείχνει το αξιόμαχο των κατοίκων και την ικανότητα να διατηρούν ανεξάρτητο πολεμικό σώμα.²¹ Στους δύο αιώνες που προηγήθηκαν της Οθωμανικής κατάκτησης ήταν συχνές οι επιδρομές Σλάβων, με πιο σημαντική την ανάμειξη του Σέρβου κράλη Στέφανου Δουσάν στον Β' εμφύλιο των Παλαιολόγων (1341-1347). Ο Σέρβος ηγεμόνας για ένα σύντομο διάστημα προσάρτησε τη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία στο Σερβικό κράτος.²² Η αστάθεια που επικρατούσε τους δύο αιώνες πριν την Οθωμανική κατάκτηση ήταν παράγοντας που συνέβαλε στη μετακίνηση κατοίκων από τις πεδιάδες προς τον ορεινό όγκο των Αγράφων.²³

²¹ Τάκης Ντάσιος, *ό.π.*, σ. 221.

²² Αλέξιος Σαββίδης & Νικόλαος Νικολούδης, *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος, 11ος-16ος αιώνες: Βυζάντιο, Μεσαιωνική Δύση, Ανατολή και Ισλάμ, Βαλκάνια και Σλάβοι*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, σ. 328-329.

²³ Κωνσταντίνος Τσιώλης, *ό.π.*, σ. 16.

1 Τα Άγραφα ως τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

1.1 Οι τρεις φάσεις της Οθωμανικής κατάκτησης της Θεσσαλίας

Από το τέλος του 14^{ου} αιώνα οι Οθωμανοί επιχείρησαν να κατακτήσουν τη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή. Αρχικά εισέβαλαν στην περιοχή της ανατολικής Θεσσαλίας (1386-1387) υπό τη διοίκηση του Χαϊρεντίν Πασά και του Εβρενός μπέη.²⁴ Στη δεύτερη φάση (1392-1393 και 1396-1397) ο σουλτάνος Βαγιαζίτ Α΄ εισέβαλε στη Θεσσαλία καταλύοντας τις μορφές βυζαντινής διοίκησης που είχαν απομείνει μετά την πρώτη φάση κατάκτησης. Στη συνέχεια η ήττα του Σουλτάνου Βαγιαζίτ Α΄ από τον Ταμερλάνο και οι διενέξεις των δύο γιών του Σουλεϊμάν και Μουσά έφεραν σύντομες αλλαγές. Ο Σουλεϊμάν συμμάχησε με τον αυτοκράτορα Μανουήλ και του επέστρεψε τη Θεσσαλία.²⁵ Για την περίοδο αυτή τα στοιχεία είναι λίγα και υπάρχουν αρκετές ασάφειες.

Η τρίτη φάση κατάκτησης της Θεσσαλίας είχε μεγάλη διάρκεια: (από το 1414-1423 έως το 1470). Για τη φάση αυτή υπάρχουν δύο απόψεις. Η πρώτη άποψη παρουσιάζει την κατάκτηση της Θεσσαλίας και της ευρύτερης περιοχής ως μια διαδικασία μακρόχρονη, που διήρκεσε από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 15^{ου}. Η δεύτερη άποψη αναφέρεται στην καθοριστική συμβολή του Τουρχάν μπέη και στη διατήρηση μιας ημιαυτόνομης περιοχής. Ο Τουρχάν μπέης, γιος του κατακτητή των Σκοπίων Γιγίτ μπέη, έχαιρε εμπιστοσύνης του σουλτάνου και από το 1422 εμφανίζεται ως επαρχιακός διοικητής της Θεσσαλίας.²⁶ Συνεπώς είχε ολοκληρωθεί η κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Οθωμανούς το 1422, παρότι το 1444 ο Δεσπότης του Μοριά Κωνσταντίνος Παλαιολόγος έκανε μια σύντομη επίθεση στη Θεσσαλία και τα Άγραφα.²⁷

Σε ορισμένες πηγές η κατάκτηση των Αγράφων από τους Οθωμανούς προσδιορίζεται στο 1421-1422.²⁸ Σε άλλες η κατάκτηση τοποθετείται σε γενικότερο πλαίσιο, περίπου στο 1430. Ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ αναγνώρισε δικαιώματα

²⁴ Σταύρος Γ. Γουλούλης, *Τα αφιερωτήρια των Τουραχανιδών (η ελληνική μετάφραση)*, Λάρισα, Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Λάρισας, Λάρισα 2003, σ. 26.

²⁵ Ευαγγελία Χ. Μαλίγκου, *ό.π.*, σ. 26.

²⁶ Σταύρος Γ. Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 29-30.

²⁷ Ιωάννης Κ. Τσιουρής, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σ. 15.

²⁸ Σταυρούλα Σδρόλια, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625): και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών, Αθήνα 2012, σ. 16-17.

ημιαυτονομίας και αυτοδιοίκησης των Αγραφιωτών που ίσχυαν ήδη από τη Βυζαντινή περίοδο.²⁹ Η περιοχή των Αγράφων, όπως και η υπόλοιπη Θεσσαλία αρχικά υπάγονταν στο σαντζάκι (περιφέρεια) των Τρικάλων.

1.2 Οθωμανικές πηγές του 15^{ου} αιώνα

Υπάρχει αποσπασματικότητα των πρωτογενών πηγών σχετικά με την Οθωμανική διοίκηση του σαντζακίου των Τρικάλων, συνεπώς δεν είναι εφικτό για τον σύγχρονο ερευνητή να εξάγει λεπτομερείς πληροφορίες. Το μεγαλύτερο μέρος των Οθωμανικών αρχείων έχει καταστραφεί και από τα έγγραφα που έχουν διασωθεί συχνά λείπουν σελίδες. Συνεπώς μόνο συγκριτική προσέγγιση μπορεί να επιχειρηθεί λόγω της αποσπασματικότητας και της ανομοιογένειας των πηγών.

Η πρώτη απογραφή πληθυσμού στο σαντζάκι των Τρικάλων πραγματοποιήθηκε από την Οθωμανική διοίκηση μεταξύ των ετών 1425-1430. Η απογραφή του πληθυσμού ήταν απαραίτητη ώστε να εισπράττονται οι αντίστοιχοι φόροι. Παρότι είναι γνωστή η διενέργεια αυτής της απογραφής, το κατάστιχο (*tahrir defteri*) δεν σώζεται.³⁰ Στο *tahrir defteri* δεν καταγράφονταν όλος ο πληθυσμός (παιδιά, ηλικιωμένοι), αλλά ο αρχηγός του φορολογήσιμου νοικοκυριού και οι ενήλικοι άνδρες που ήταν ικανοί για στρατιωτική υπηρεσία.³¹ Το φορολογήσιμο νοικοκυριό (*hane*) υπολογίζεται πως αριθμεί 3-5 άτομα.

Η επόμενη απογραφή πραγματοποιήθηκε το 1454-1455 από τον διοικητικό υπάλληλο Μουράτ μπέη και το γραμματέα Ρουστέμ. Το κατάστιχο είναι αναλυτικό (*mufassal*), και μελετήθηκε το 2001 από τους Τούρκους ιστορικούς Melek Delibaşı και Muzaffer Arıkan. Το κατάστιχο αυτό σώζεται στην Κωνσταντινούπολη, στο «Οθωμανικό Πρωθυπουργικό Αρχείο, Γενικά Οικονομικά Κατάστιχα» (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler*), με ταξινομικό αριθμό MAD10.³² Παρέχει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη Θεσσαλία και τα Άγραφα των μέσων του 15^{ου} αιώνα. Το σαντζάκι των Τρικάλων διαιρούνταν σε τέσσερα βιλαέτια

²⁹ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 34-35.

³⁰ Levent Kayarınar & Κώστας Σπανός, «Οι οικισμοί της Καρδίτσας στο Οθωμανικό απογραφικό κατάστιχο 105 (1521)», *Θεσσαλικό ημερολόγιο*, τ.70, 2016, σ. 273-306.

³¹ Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, Μαρίνος Σαρηγιάννης (μτφρ.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 48.

³² Κωνσταντίνος Τσιώλης, *ό.π.*, σ. 19.

(διοικητικά διαμερίσματα): Τρικάλων (Tırhala), Λάρισας (Yenişehir), Φαναρίου (Fenar) και Αγράφων (Ağrafa).³³

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν, στο βιλαέτι των Αγράφων υπάρχουν 3.984 νοικοκυριά αποτελούμενα από αμιγώς χριστιανικό πληθυσμό, 185 χήρες (bive), και 541 χριστιανοί άγαμοι (mücerred).³⁴ Το βιλαέτι των Αγράφων αριθμούσε στη συγκεκριμένη απογραφή περίπου 80 χωριά. Ενδεικτικά θα αναφερθεί πως το Πετρίλο Αγράφων αριθμούσε 277 νοικοκυριά, 12 χήρες και 22 άγαμους χριστιανούς ενήλικες.³⁵ Εκτός από τον κεφαλικό φόρο (cizye) οι Χριστιανοί κάτοικοι πλήρωναν και ετήσιο οικογενειακό φόρο (ispence), ο οποίος για την περιοχή των Αγράφων ανέρχονταν σε 20 άσπρα (akçe) ανά νοικοκυριό και όχι 25 άσπρα, όπως ίσχυε για άλλες περιοχές.³⁶ Επίσης, οι άγαμοι χριστιανοί απαλλάσσονταν από τον οικογενειακό φόρο, γεγονός που υποδηλώνει προνομιακή μεταχείριση για την περιοχή,³⁷ προνόμια που είχαν αναγνωριστεί από το Σουλτάνο Μουράτ Β΄. Άλλοι φόροι, όπως ο φόρος «επί των αιγοπροβάτων» (adet-i aḡnām)³⁸, ο φόρος «γάμου» και ο φόρος «επί των εγκλημάτων» ορίζονταν από τη διοίκηση και το κάθε χωριό του βιλαετιού συμμετείχε αναλογικά στην απόδοσή τους.³⁹

Από την επιβολή των σχετικών φόρων προκύπτει ότι σε αντίθεση με το βιλαέτι της Λάρισας, δεν υπάρχει σημαντική εμπορική δραστηριότητα στο βιλαέτι των Αγράφων, ούτε στην πόλη των Αγράφων, μια πόλη στην οποία ζούσαν περίπου 400 χριστιανικές οικογένειες.⁴⁰ Τέλος, στο κατάστιχο εμφανίζεται για πρώτη φορά η Καρδίτσα, η οποία τη συγκεκριμένη περίοδο είναι μικτός οικισμός αποτελούμενος από 26 μουσουλμανικά και 9 χριστιανικά νοικοκυριά.⁴¹

Το 1485 διενεργήθηκε μια συνοπτική απογραφή, το κατάστιχο της οποίας (H890) φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη Σόφιας «Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος» και έχει εκδοθεί από τους καθηγητές Γιώργο Σαλακίδη και Ιωάννη Θεοχαρίδη.⁴² Στο

³³ Ευαγγελία Χ. Μαλίγκου, *ό.π.*, σ. 44-45.

³⁴ στο ίδιο, σ. 47.

³⁵ Κωνσταντίνος Τσιώλης, *ό.π.*, σ. 20.

³⁶ Σπύρος Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1968, σ. 33.

³⁷ Ευαγγελία Χ. Μαλίγκου, *ό.π.*, σ. 51.

³⁸ Σπύρος Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 38.

³⁹ Κωνσταντίνος Τσιώλης, *ό.π.*, σ. 20-21.

⁴⁰ Ευαγγελία Χ. Μαλίγκου, *ό.π.*, σ. 58.

⁴¹ Machiel Kiel, «Η εμφάνιση και η πρόωπη ιστορία της Καρδίτσας, σύμφωνα με τις οθωμανικές πηγές», μτφρ. Αλέξης Γαλανούλης, *Θεσσαλικό ημερολόγιο*, τ.53, 2008, σ. 65-82.

⁴² Γεώργιος Σαλακίδης & Ιωάννης Θεοχαρίδης, *Η κεντρική Ελλάδα τον 15ο αιώνα: το ανέκδοτο οθωμανικό κατάστιχο του 1485*, Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 8.

κατάστιχο αυτό τα Άγραφα παραμένουν υπό τη διοίκηση του σαντζακιού των Τρικάλων, αλλά δεν μπορεί να γίνει αντιπαραβολή και εξαγωγή συμπερασμάτων συγκριτικά με το αναλυτικό κατάστιχο του 1454-1455. Στις επαρχίες Ραδοβιζίου, Καρπενησίου και Φαναρίου καταγράφονται χωριά και οικισμοί που ανήκουν στην ευρύτερη περιοχή του ορεινού όγκου των Αγράφων. Το κατάστιχο αφορά τις διακριτές ενότητες εισοδημάτων, δηλαδή τα χάσια, τα ζιαμέτια τα τιμάρια⁴³ και καταγράφει τις προσόδους τους. Ενδεικτικά θα αναφερθεί το χωριό Πετρίλο (Petrila) των Αγράφων, το οποίο στο κατάστιχο φέρεται να υπάγεται διοικητικά στο Φανάρι και αποτελεί ζιαμέτιο⁴⁴ του Αχμέτ μπέη. Αριθμεί μαζί με τις συνοικίες του 200 νοικοκυριά, 39 χήρες και 43 άγαμους άνδρες.⁴⁵

Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η καταγραφή των müsellemler, δηλαδή πολιτοφυλάκων, χριστιανών κατοίκων που στρατολογούνταν από την Οθωμανική διοίκηση με αποστολή τη διασφάλιση της τάξης στην περιοχή τους. Οι πολιτοφύλακες σε αντάλλαγμα για την υπηρεσία τους απαλλάσσονταν από τον κεφαλικό φόρο. Πρόκειται για μια ακόμη απόδειξη συνεργασίας των Οθωμανικών αρχών με τους Αγραφιώτες.⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρονται χωριά με αμιγώς χριστιανικό πληθυσμό: Νεοχώρι (Nihor) νοικοκυριά 300, müsellemler 4. Τροβάτο (Turvat) νοικοκυριά 170, müsellemler 4. Μεσοβούνι (Misovuni) νοικοκυριά 21, müsellemler 4. Παλαιοκατούννα (Palyokatuna) νοικοκυριά 42, müsellemler 1. Κατά την άθροιση των νοικοκυριών κάθε ενότητας εισοδημάτων οι χριστιανοί αναφέρονται ως «άπιστοι». Τέλος, παρατηρείται και σε αυτό το κατάστιχο πως η καταγραφή μουσουλμανικού πληθυσμού στα χωριά των Αγράφων είναι από ελάχιστη έως ανύπαρκτη.⁴⁷

1.3 Οθωμανικές πηγές του 16^{ου} αιώνα

Μια ακόμη απογραφή πραγματοποιήθηκε το 1521 και το κατάστιχό της έχει εκδοθεί. Λόγω φθορών σε πολλές σελίδες του εγγράφου, αλλά και των παραμορφώσεων στα διάφορα τοπωνύμια, υπάρχουν δυσκολίες στην ταύτιση αρκετών περιοχών, γεγονός που εμποδίζει την ακριβή σύγκριση με προηγούμενα

⁴³ Χαλίλ Ιναλτσίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία-Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Μιχάλης Κοκολάκης (μτφρ.), 3^η έκδ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σ. 367, 376, 378.

⁴⁴ ζιαμέτι/zeamet: στρατιωτικό φέουδο με ετήσιο εισόδημα 20-100 χιλιάδες άσπρα/ ακσε

⁴⁵ Γεώργιος Σαλακίδης & Ιωάννης Θεοχαρίδης, *ό.π.* σ. 185.

⁴⁶ Ξενοφών Κουτής, «Κλεφταρματολισμός και κλέφτικο τραγούδι», στο Ε. Αγγελίνα & Μ. Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Στ' Άγραφα... ένα ταξίδι. Αρχή του ταξιδιού: η Αργιθέα Αγράφων*, Πρακτικά Ημερίδας, 8-9 Αυγούστου 2018, (σ. 35-51) ΓΑΚ, Αρχείων Ν. Καρδίτσας & Ευρυτανίας 2018, σ. 38.

⁴⁷ Γεώργιος Σαλακίδης & Ιωάννης Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σ. 175-183.

κατάστιχα.⁴⁸ Ενδεικτικά θα αναφερθεί πως παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού στα περισσότερα χωριά των Αγράφων, συγκριτικά με το αναλυτικό κατάστιχο του 1454-1455. Για παράδειγμα: Το χωριό Βραγκιανά της Αργιθέας (Viranyana), υπαγόμενο στην επαρχία Ραδοβισδίου⁴⁹ κατά την απογραφή του 1521 αριθμεί αμιγώς χριστιανικό πληθυσμό αποτελούμενο από 92 νοικοκυριά, 14 χήρες και 25 ενήλικες άγαμους, ενώ στην απογραφή του 1454-1455 εμφάνιζε 62 νοικοκυριά, 7 χήρες και 8 ενήλικες άγαμους. Το χωριό Πετρίλο αριθμεί 293 νοικοκυριά, 12 χήρες και 22 ενήλικες άγαμους και παρατηρείται πως αυξάνει των πληθυσμό του σε σχέση με το συνοπτικό κατάστιχο του 1485. Το χωριό Σλάτινα (Islatina), η σύγχρονη Δρακότρυπα, παρουσιάζει εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού με 227 νοικοκυριά, και 32 χήρες, ενώ στην απογραφή του 1454-1455 αριθμούσε 97 νοικοκυριά, 4 χήρες και 25 ενήλικες άγαμους. Τέλος, παρατηρείται και σε αυτό το κατάστιχο η κατοίκηση των ορεινών χωριών από αμιγώς χριστιανικό πληθυσμό, σε αντίθεση με την Καρδίτσα (nefs-i Gardice), η οποία πλέον αναφέρεται ως πόλη και τα μουσουλμανικά νοικοκυριά είναι 90, έναντι 41 χριστιανικών.⁵⁰

Το έγγραφο που έχει προκαλέσει συζητήσεις μεταξύ ερευνητών είναι η περίφημη «Συνθήκη του Ταμασίου». Η συνθήκη αυτή φέρεται να έχει υπογραφεί στις 10 Μαΐου 1525 στο Ταμάσι (σύγχρονη Ανάβρα Καρδίτσας), μεταξύ του Μπεϊλέρμπεη (beylerbey) της Ρούμελης και 120 προεστών από τα χωριά των Αγράφων, επί βασιλείας του σουλτάνου Σουλεϊμάν Α΄ του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566).⁵¹ Οι όροι αυτής της συνθήκης φέρεται να ήταν οι εξής:

- Αναγνωρίζεται η αυτονομία και το αυτοδιοίκητο της περιοχής των Αγράφων. Θα διοικούνται από συμβούλιο με έδρα την κωμόπολη (kasaba) του Νεοχωρίου.
- Απαγορεύεται σε μουσουλμάνους να κατοικούν στα χωριά των Αγράφων, εκτός από το Φανάρι.⁵²
- Επιτρέπεται η απρόσκοπτη επικοινωνία μεταξύ ορεινών και πεδινών περιοχών.

⁴⁸ Levent Kayapinar κ.ά, ό.π., σ. 273.

⁴⁹ Αναφέρεται ως «Ραδοβίζι» στο: Γεώργιος Σαλακίδης & Ιωάννης Θεοχαρίδης, ό.π.

⁵⁰ Levent Kayapinar κ.ά, ό.π., σ. 273-306.

⁵¹ Παναγιώτης Γρηγορίου & Δημήτριος Στάθης, *Όψεις της ιστορίας και την Τοπικής Αυτοδιοίκησης του νομού Καρδίτσας*, Ελληνικές Εκδόσεις Α.Ε., Αθήνα 2010, σ. 19-20.

⁵² Το Φανάρι ήταν έδρα της επαρχίας Φαναρίου, όμως φέρεται να συμμετέχει στη συνθήκη του Ταμασίου για να απολαμβάνει των προνομίων της.

- Κάθε κοινότητα οφείλει να πληρώνει ετησίως 50.000 γρόσια, τα οποία θα συγκεντρώνονται από το Συμβούλιο των Αγράφων και θα αποστέλλονται με έμπιστο πρόσωπο στην Κωνσταντινούπολη.⁵³

Θα πρέπει να επισημανθεί πως το επίσημο έγγραφο της φερόμενης συνθήκης δεν σώζεται. Το έγγραφο που απαντάται ευρέως στο διαδίκτυο έχει δημιουργηθεί από τον ηγούμενο της Μονής Κορώνης Μακάριο (+1994).⁵⁴ Η λαϊκή κουλτούρα έχει δημιουργήσει θρύλους σχετικά με την αδυναμία του σουλτάνου να υποτάξει τους Αγραφιώτες και την τελική «συνθηκολόγηση» μαζί τους. Πέρα από την συζήτηση των ερευνητών σχετικά με την ύπαρξη της συνθήκης, υπάρχουν στοιχεία που επιβεβαιώνουν αφ' ενός την συνέχιση από τον σουλτάνο Σουλεϊμάν Α' των προνομίων που είχαν αποκτηθεί από την εποχή του σουλτάνου Μουράτ Β', αφ' ετέρου την ελεύθερη μετακίνηση ανθρώπων, κοπαδιών ζώων, αλλά και εμπορευμάτων από τα Άγγραφα προς τα πεδινά και το αντίθετο. Φυσικά το ποσό που φέρεται να πλήρωναν οι κοινότητες ήταν πολύ σημαντικό, γι' αυτό και υπάρχει σκεπτικισμός ως προς την ακρίβειά του.⁵⁵

Στην τοπική ιστορία αναφέρεται πως οι πρόκριτοι των Αγράφων συγκεντρώνονταν για να συζητήσουν τρέχοντα θέματα στην τοποθεσία «Τσαρδάκι», κοντά στη Μονή Κορώνης. Αναφέρεται πως ήταν ένα είδος «Βουλευτηρίου», όπως προέβλεπε η Συνθήκη του Ταμασίου, και η οθωμανική διοίκηση είχε κατασκευάσει στο σημείο μια τέντα (τσαρδάκι). Εκεί φέρεται να συνέρχονταν οι πρόκριτοι και οι οθωμανικές αρχές, ώστε να ληφθούν αποφάσεις που στέλνονταν στην Υψηλή Πύλη για επικύρωση.⁵⁶

Ανεξάρτητα από την ύπαρξη της συνθήκης, τα σωζόμενα τεκμήρια και η ανάπτυξη της περιοχής κατά τους επόμενους αιώνες αποδεικνύει πως η *raha ottomanica*,⁵⁷ σε συνδυασμό με τα ειδικά προνόμια που είχαν ήδη παραχωρηθεί στην περιοχή, οδήγησαν σε οικονομική και πνευματική άνθηση την κοινωνία των Αγράφων.

⁵³ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 31.

⁵⁴ Λάμπρος Γριβέλλας, Νίκος Καραφύλλης & Βασίλης Μαγόπουλος, *Εγχειρίδιο τοπικής ιστορίας*, 2^η έκδ., Εκτυπωτική Καρδίτσα, Καρδίτσα 2006, σ. 94.

⁵⁵ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 32.

⁵⁶ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α. *ό.π.*, σ. 98-99.

⁵⁷ Συνθήκες ειρήνης και σταθερότητας κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα στις περιοχές που βρίσκονταν υπό Οθωμανική κυριαρχία.

1.4 Οθωμανικές πηγές του 17^{ου} αιώνα

Δύο ιεροδικαστικοί κώδικες (kadi sicilleri ή sicil defterleri) που συντάχθηκαν στο ιεροδικείο το καζά Λάρισας-Φαναρίου μεταξύ των ετών 1662 και 1678 δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για την Οθωμανική διοίκηση στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα. Αφορούν την εποχή του Σουλτάνου Μεχμέτ Δ', εποχή που βρίσκονταν σε εξέλιξη εκστρατεία για την κατάληψη της Κρήτης (1645-1669), όπως και ο πόλεμος κατά των Ρώσων στην Ουκρανία (1672-1677).⁵⁸ Η μελέτη των κωδίκων από τον Κωνσταντίνο Καμπουρίδη συμβάλλει στην κατανόηση διοικητικών και οικονομικών λειτουργιών. Οι κώδικες συντάχθηκαν στο Ιεροδικείο της Λάρισας και αφορούν ζητήματα του καζά Λάρισας-Φαναρίου (kaza-i Yenişehir ve Fenar), επαρχία του οποίου αποτελούν τα Άγραφα (nahiye-i Ağrafa ή nahiye-i Ağrafa ve Radoviz). Αξίζει να σημειωθεί πως υπάρχουν μεταβολές στα όρια των επαρχιών, όπως στην περίπτωση του Ραδοβισδίου. Στην απογραφή του 1454-1455 καταγράφεται ως ξεχωριστή επαρχία με 17 χωριά, υπαγόμενη διοικητικά στο Φανάρι. Στους ιεροδικαστικούς κώδικες του 17^{ου} αιώνα η πλειοψηφία των χωριών υπάγεται πλέον στην επαρχία Αγράφων, η οποία έχει ως διοικητικό κέντρο την ομώνυμη πόλη (nefs-i Ağrafa).⁵⁹

Οι απαιτήσεις του κρατικού μηχανισμού λόγω της εμπόλεμης κατάστασης αντανakλώνται στην επιβολή έκτακτων φόρων. Εκτός από το φόρο της δεκάτης και τον κεφαλικό φόρο υπήρχε και πλήθος έκτακτων φόρων όπως ο anariz που πληρωνόταν σε χρήμα και ο nüzul, φόρος σε είδος που αφορούσε τις ανάγκες του Οθωμανικού στρατού.⁶⁰ Από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα λόγω αναταραχών, η απογραφή των κατοίκων της υπαίθρου παρουσίαζε δυσκολίες και δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα ακριβής. Παράλληλα, είχε ξεκινήσει και η διαδικασία μεταβολής της έκτακτης φορολογίας και της μετατροπής της σε ετήσια, διαδικασία που καθιερώθηκε το 1620-1621.

Παρότι στην επαρχία Αγράφων καταγράφονται μεταξύ 1662 και 1676 εβδομήντα τρία χωριά στα κατάστιχα είσπραξης κεφαλικού φόρου, στο έτος 1676 παρουσιάζονται στα κατάστιχα είσπραξης έκτακτων φόρων ακόμη 43 χωριά. Μια πιθανή εξήγηση είναι πως ορισμένα χωριά ανήκαν σε γειτονικές διοικητικές

⁵⁸ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα μέσα από τις Οθωμανικές αρχειακές πηγές. Οικονομία, θεσμοί και κοινωνία στη Θεσσαλία του 17^{ου} αιώνα*, Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 15-16.

⁵⁹ στο ίδιο, σ. 33.

⁶⁰ στο ίδιο, σ. 90-95.

περιφέρειες και καταγράφονταν στα ανάλογα κατάστιχα είσπραξης κεφαλικού φόρου. Τα γεωγραφικά όρια των διοικητικών επαρχιών (vilayet) αποτελούσαν τη διοικητική μονάδα η οποία εισέπραττε τον κεφαλικό φόρο και δεν συνέπιπταν πάντα με τα γεωγραφικά όρια των ιεροδικαστικών επαρχιών (nahiye) που εισέπρατταν τους έκτακτους φόρους.⁶¹ Ακόμη, υπήρχαν χωριά που πλήρωναν τον κεφαλικό φόρο κατ'αποκοπή, όπως το Πετρίλο και το Βλάσι που ο φόρος τους προοριζόταν για τον εφοδιασμό του Αυτοκρατορικού Μαγειρείου με κεριά.⁶² Το χωριό Πετρίλο για το έτος 1677 εμφανίζεται να περιλαμβάνει 100 φορολογικές μονάδες (avariz-i hane),⁶³ τις περισσότερες από τα περίπου 120 χωριά των Αγράφων. Το κατάστιχο αφορούσε τον έκτακτο φόρο bedel-i sürsat,⁶⁴ τον οποίο κατέβαλαν όλοι, ενώ για την πληρωμή του avariz υπήρχαν εξαιρέσεις. Ο πληθυσμός του Πετρίλου με βάση σταθερούς συντελεστές υπολογίζεται περίπου σε 1500 άτομα.⁶⁵ Κάποια χωριά πιθανώς απαλλάσσονταν από τον κεφαλικό φόρο. Υπήρχαν επίσης οι müsellemler, οι κάτοικοι που εκτελούσαν υπηρεσία ως πολιτοφύλακες και είχαν απαλλαγή από την καταβολή κεφαλικού φόρου. Ένα παράδειγμα απαλλαγής φόρου βλέπουμε στην πράξη η οποία καταγράφεται στο κατάστιχο IK5B και αναφέρει πως 15 από τα 43 χωριά που δεν περιλαμβάνονται στο κατάστιχο είσπραξης του κεφαλικού φόρου παρήγαγαν κάθε χρόνο 42.300 κομμάτια μαύρων υφασμάτων (βαμβακερών και λινών) που προοριζόταν για τις στολές των Γενιτσάρων.⁶⁶

Ενδιαφέρον προκαλεί η περίπτωση των χωριών Σμόκοβο και Βράχα, ο κεφαλικός φόρος των οποίων ανέρχονταν κατ'αποκοπή σε 40.000 άσπρα ανά έτος και προοριζόταν για τον εφοδιασμό του Αυτοκρατορικού Μαγειρείου με ξυλεία. Οι κάτοικοι των χωριών είχαν προστριβές με τους υπεύθυνους είσπραξης του φόρου, Receb και Mehmet. Πήγαν αντιπρόσωποι των κατοίκων στην Κωνσταντινούπολη, παρέδωσαν οι ίδιοι το φόρο και ζήτησαν να οριστεί διαχειριστής είσπραξης ο συντοπίτης τους Kara Yusuf Ağa. Πράγματι, η διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη αποδέχθηκε το αίτημα των κατοίκων. Με ιεροδικαστική πράξη του Ιεροδικείου Λάρισας ο Καδής επικυρώνει το διορισμό του Kara Yusuf Ağa⁶⁷ ως διαχειριστή του

⁶¹ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 88.

⁶² στο ίδιο, σ. 84-88.

⁶³ avariz-i hane: φορολογική μονάδα για τους έκτακτους φόρους, αντιστοιχεί σε περίπου 3 νοικοκυριά/hane. Το κάθε νοικοκυριό υπολογίζεται με μέσο όρο τα 5 άτομα.

⁶⁴ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 94.

⁶⁵ Κωνσταντίνος Τσιώλης, *ό.π.*, σ. 50.

⁶⁶ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 611.

⁶⁷ στο ίδιο, σ. 68, 580.

συγκεκριμένου mukata⁶⁸. Από το παράδειγμα των χωριών Σμόκοβο και Βράχα γίνεται αντιληπτό πως υπήρχε αφ' ενός η δυνατότητα μετακίνησης των κατοίκων και επικοινωνίας τους με το διοικητικό μηχανισμό, αφ' ετέρου η διάθεση του διοικητικού μηχανισμού της αυτοκρατορίας να εισακούσει τα παράπονα των κατοίκων και να ενεργήσει προωθώντας την αξιοκρατία και την ευνομία. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζόταν η παραμονή των κατοίκων στις εστίες τους και η ομαλή συλλογή φόρων.

⁶⁸ mukata: υποδιαίρεση δημοσίων εσόδων στο πλαίσιο του συστήματος ενοικίασης φόρων.

2 Η ακμή των Αγράφων

2.1 Εμπόριο

Στην περιοχή των Αγράφων η οικογένεια αποτελούσε την κύρια παραγωγική μονάδα και εξασφάλιζε αυτάρκεια σε κτηνοτροφικά και γεωργικά προϊόντα, όπως και σε είδη ιματισμού και καθημερινής χρήσης.⁶⁹ Η κτηνοτροφία ήταν η κύρια δραστηριότητα των κατοίκων. Από τον 15^ο αιώνα υπήρξε ανάπτυξη της κτηνοτροφικής δραστηριότητας σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο. Επί Οθωμανικής διοίκησης άρχισαν οι δραστηριότητες βιοτεχνικής παραγωγής. Η επεξεργασία μαλλιού και η υφαντική αποτελούσαν κυρίως γυναικεία απασχόληση.⁷⁰ Για τις αγραφιώτισσες υφάντρες υπάρχει δημοτικό τραγούδι που μαρτυρεί τη σημασία της υφαντικής για την οικονομία της περιοχής:

*«Μια κοπελιά Αγραφιώτισσα και μια Αγραφιωτοπούλα,
που ο άντρας της στην ξενιτιά δώδεκα χρόνια έλ'πε,
μασούριζε, καλάμιζε και λιανοτραγουδούσε,
κι η σαγίτα τ'ς έπεσε, μαργαριτάρ' να πιάσει.»⁷¹*

Οι Αγραφιώτες στις αρχές του 16^{ου} αιώνα εμπορεύονταν πρόβειο μαλλί, δέρματα και διάφορα βιοτεχνικά προϊόντα στις θεσσαλικές πόλεις. Η ανάπτυξη της επεξεργασίας μαλλιού συνδέεται άμεσα με την παρουσία των Σαρακατσάνων στα Άγραφα, από τους οποίους προμηθεύονταν οι ντόπιοι μεγάλες ποσότητες μαλλιού για τη βιοτεχνική δραστηριότητα. Η δραστηριότητα αυτή έδωσε στους Αγραφιώτες τη δυνατότητα να αναπτύξουν εμπορικά δίκτυα που ξέφευγαν από τα όρια της Θεσσαλίας και εκτείνονταν στη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, και τη Βλαχία. Σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη της περιοχής και τη διευκόλυνση της μεταφοράς ανθρώπων και εμπορευμάτων ήταν οι γέφυρες. Στον Ασπροπόταμο κατασκευάστηκε το 1515 η γέφυρα του «Κοράκου», η οποία διευκόλυνε την επικοινωνία με του βορείου τμήματος των Αγράφων με την Άρτα. Το 1659 κατασκευάστηκε η γέφυρα του «Μανώλη» στον Αγραφιώτη ποταμό. Με τη δημιουργία ορεινών διαδρομών και με τις γεφυρώσεις ορμητικών ποταμών η κίνηση

⁶⁹ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 70-71.

⁷⁰ Κίτσος Μακρής, *Υφαντά Θεσσαλίας*, Εθνικός Οργανισμός Ελληνικής Χειροτεχνίας, Αθήνα 1961, σ.7 [<http://dx.doi.org/10.26253/heal.uth.8>].

⁷¹ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 37.

των караβανιών και των αγωγιατών αναπτύχθηκε στα Άγραφα, συνδέοντάς τα με την τη Στερεά Ελλάδα, την Ήπειρο, τη Βλαχία και την Κωνσταντινούπολη.⁷²

Από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα άρχισε εκτεταμένη μετανάστευση των κατοίκων σε άλλες περιοχές κυρίως στην Κωνσταντινούπολη. Θα μπορούσε να συνδεθεί με τις αυξημένες απαιτήσεις των τιμαριούχων αλλά και με την αύξηση του πληθυσμού στην Κεντρική Ελλάδα, η οποία οδήγησε σε μεταναστεύσεις εντός της Οθωμανικής επικράτειας. Τον 17^ο αιώνα οι μεταναστεύσεις Αγραφιωτών αυξήθηκαν προς τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία κυρίως λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου.⁷³ Στη Θεσσαλονίκη από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα ήταν εγκατεστημένος τόσο μεγάλος αριθμός εμπόρων, τεχνιτών και βιοτεχνών από τα Άγραφα, ώστε η κοινότητά τους πλήρωνε κάθε χρόνο 70.000 από τα 153.280 γρόσια που αντιστοιχούσαν στη χριστιανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης για τη συντήρηση των 69 πυροβολητών του φρουρίου της πόλης.⁷⁴ Οι Αγραφιώτες στη Θεσσαλονίκη αποτελούσαν πολύ μεγάλο τμήμα του χριστιανικού πληθυσμού και οι Οθωμανοί τους ονόμαζαν «Σκούρτα». Η μεγάλη φυγή και η παρουσία τους στη Θεσσαλονίκη τοποθετείται από την εποχή του Διονύσιου του Σκυλόσοφου.⁷⁵

Στη βιοτεχνική παραγωγή των Αγράφων σημαντική θέση κατείχε η σιροτροφία. Το χωριό Καστανιά διέθετε ακμάζουσα μεταξιοβιοτεχία, όπως και τα χωριά στο νοτιοδυτικό τμήμα των Αγράφων. Η παραγωγή μεταξιού διατηρήθηκε σε υψηλό επίπεδο έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Επίσης στα Άγραφα δραστηριοποιούνταν χαλκουργοί οι οποίοι κατασκεύαζαν μαγειρικά σκεύη, κουδούνια ζώων και άλλα αντικείμενα.⁷⁶ Ακόμη, αναπτύχθηκαν συντεχνίες κοπτοραπτών, που κατασκεύαζαν κάπες απλές αλλά και επίσημες για τους προύχοντες και τους εύπορους πελάτες. Κατασκεύαζαν επίσης νυφιάτικες και γαμπριάτικες φορεσιές. Το καλοκαίρι εργάζονταν στα τσελιγκάτα που έρχονταν στα ορεινά βοσκοτόπια. Το χειμώνα περιόδευαν σε πόλεις της κεντρικής Ελλάδας.⁷⁷ Γνωστές οικογένειες κοπτοραπτών

⁷² Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 40.

⁷³ Σταυρούλα Σδρόλια, *ό.π.*, σ. 17-18.

⁷⁴ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 35.

⁷⁵ Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας: Α'. Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1952, σ. 147-149. · Shariat-Panahi, Seyyed Mohammad Tagi, *Όψεις της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης στην ευρύτερη περίοδο της Ρωσο-Οθωμανικής σύγκρουσης 1768-1774: Με βάση τις οθωμανικές πηγές*, 2010 (Διδακτορική διατριβή), σ. 131-133.

⁷⁶ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 38-39, 42.

⁷⁷ στο ίδιο, σ. 37.

προέρχονταν από το Πετρίλο, το Βλάσι, το Μπελοκομίτη και τα Μεγάλα Βραγγιανά.⁷⁸

Ο Βρετανός διπλωμάτης και συγγραφέας William Leake επισκέφθηκε τα Άγραφα το Νοέμβριο του 1809 και καταγράφει στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του λεπτομέρειες σχετικά με τις ετήσιες εξαγωγές: 200.000 οκάδες μαλλί, 200.000 οκάδες τυρί, 100.000 οκάδες βούτυρο, 40.000 κεφάλια αιγοπρόβατα και 2.000 βοοειδή. Ακόμη: 4.000 οκάδες μετάξι, 2.000 οκάδες μέλι και 15.000 φορτώματα κρασί (100 οκάδες το φόρτωμα). Ο Leake γράφει για το εμπόριο των Αγραφιωτών που ζουν στο εξωτερικό όπως και για τους εμπόρους και τεχνίτες που δραστηριοποιούνται σε γειτονικές περιοχές. Αναφέρει ακόμη πως το ένα τρίτο των κατοίκων εξασφαλίζει το εισόδημά του από την υφαντική δραστηριότητα, και πως κατασκευάζουν κυρίως ενδύματα, ζωνάρια και πετσέτες. Υπάρχουν επίσης εργαστήρια αργυροχρυσοχοΐας. Στο χωριό Σκλάτινα (σύγχρονη Δρακότρυπα) υπάρχει εργαστήριο που κατασκευάζει λεπίδες σπαθιών, ασφάλειες και κάννες πιστολιών που πωλούνται για 15 πιάστρα.⁷⁹

Η οπλοποιία γνώρισε ανάπτυξη στα Άγραφα. Το επάγγελμα του οπλοποιού διδάσκονταν από πατέρα σε γιο. Εκτός από τη Σκλάτινα, υπήρχαν εργαστήρια κατασκευής μαχαιριών, σπαθιών και όπλων στο χωριό Καλή Κώμη (Moliskona). Η Καλή Κώμη παρουσίαζε σημαντική ανάπτυξη της βιοτεχνίας με εργαστήρια αργυροχρυσοχοΐας αλλά και υφαντικής που παρασκεύαζαν το περίφημο «δίμιτο» ύφασμα.⁸⁰ Τον 18^ο αιώνα ορισμένα χωριά των Αγράφων φέρεται να πληρώνουν τον κεφαλικό φόρο με 6 πήχες ύφασμα (astar) ανά άτομο. Επρόκειτο για ύφασμα που χρησιμοποιούνταν στον καθαρισμό σκευών των Σουλτανικών Μαγειρείων.⁸¹

Υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η Οθωμανική διοίκηση αγόραζε από τα παραγόμενα είδη για να καλύψει τις τρέχουσες ανάγκες της. Στις 25 Μαΐου 1667 συντάχθηκε στο Ιεροδικείο της Λάρισας κατάστιχο που επιδόθηκε στο Σουλεϊμάν αγά και τον διέτασσε να προχωρήσει σε αγορά 25.000 οκάδων βουτύρου για τις ανάγκες του στρατού της Κρήτης. Στο κατάστιχο γίνεται επιμερισμός της ποσότητας μεταξύ των ναχιγιέδων και στη συνέχεια επιμερισμός της ποσότητας μεταξύ των κοινοτήτων

⁷⁸ Μαρία Παναγιωτοπούλου, «Των Αγράφων μηνύματα...άγραφα.» Στο Ε. Αγγελίνα, Μ. & Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Στ' Άγραφα... ένα ταξίδι. Αρχή του ταξιδιού: η Αργιθέα Αγράφων*, Πρακτικά Ημερίδας, 8-9 Αυγούστου 2018, (σ. 11-22) ΓΑΚ, Αρχείων Ν. Καρδίτσας & Ευρυτανίας 2018, σ. 16.

⁷⁹ William M. Leake, *Travels in Northern Greece I-IV*, 4^{ος} τμ., Λονδίνο 1835, [Και φωτομηχανική ανατύπωση, Άμστερνταμ (Hakkert) 1967, <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/5/a/b/metadata-01-0000438.tkl> (17-07-2024).], σ. 273.

⁸⁰ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 42-43.

⁸¹ Μαρία Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σ. 16.

ανάλογα με των πληθυσμό τους. Ενδεικτικά θα αναφερθούν ποσότητες: Πετρίλο (Petrul) 247,5 οκάδες, Τροβάτο (Turvat) 71,5 οκάδες, Νευροβούνιστα (Dorovunista) 22 οκάδες, Ραχούλα (Ízglor) 60,5 οκάδες.⁸² Από το έγγραφο αυτό γίνεται αντιληπτό ότι υπάρχει γνώση της διοίκησης για τον πληθυσμό και την παραγωγή της κάθε κοινότητας. Σε αντίστοιχες ιεροδικαστικές πράξεις η διοίκηση φαίνεται ότι προβαίνει σε αγορά σάκων για τη μεταφορά παξιμαδιών, δημητριακών και άλλων αγαθών.⁸³

Συγκριτικά με την απογραφή του 1454-1455 σύμφωνα με την οποία δεν καταγράφονταν εμπορική δραστηριότητα στην επαρχία Αγράφων, γίνεται εύκολα αντιληπτό πως υπήρξε άνθηση της βιοτεχνικής παραγωγής και του εμπορίου μετά την Οθωμανική κατάκτηση. Η προνομιακή μεταχείριση της περιοχής από τη διοίκηση, έδωσε την δυνατότητα στους κατοίκους να ασκήσουν αποτελεσματικά παραγωγική και εμπορική δραστηριότητα. Η οικονομική ανάπτυξη δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για πνευματική ανάπτυξη.

2.2 Εκκλησία

Τα Άγραφα αποτελούσαν θεσμοθετημένο εκκλησιαστικό χώρο. Η Επισκοπή Ραδοβισδίου υπήρχε από τη Βυζαντινή εποχή και είχε έδρα τα Βραγκιανά της Αργιθέας.⁸⁴ Ορισμένα χωριά του δυτικού τμήματος των Αγράφων ανήκαν στην Επισκοπή Ραδοβισδίου. Τα χωριά της βόρειας πλευράς υπάγονταν στην Επισκοπή Φαναρίου και Νεοχωρίου, ενώ το νότιο και κεντρικό τμήμα στην Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων. Όπως και η Επισκοπή Θαυμακού⁸⁵ και Ρεντίνας, στην οποία περιλαμβάνονταν ορισμένα αγραφιώτικα χωριά, υπάγονταν στη δικαιοδοσία της Μητρόπολης Λάρισας.⁸⁶ Η διατήρηση επισκοπών μετά την Οθωμανική κατάκτηση δείχνει τη δυναμική της περιοχής, σε αντίθεση με άλλες επισκοπές οι οποίες διαλύθηκαν.⁸⁷ Μια δυναμική που αναβαθμίζει την Επισκοπή Φαναρίου και Νεοχωρίου σε Αρχιεπισκοπή μεταξύ των ετών 1584 και 1596. Πρώτος αρχιεπίσκοπος Φαναρίου και Νεοχωρίου ήταν ο Σεραφείμ, ο οποίος υπογράφει με αυτόν τον τίτλο στο 1596. Η εξύψωση αυτή πιθανώς ήταν αποτέλεσμα ενεργειών των πλούσιων

⁸² Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 387-389.

⁸³ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 411.

⁸⁴ Αννίτα Πρασσά, «Τα Βραγκιανά της Καρδίτσας. Ιστορικές και λαογραφικές αναζητήσεις από ένα ξεχασμένο χωριό των Αγράφων», *Θεσσαλικό ημερολόγιο*, τ.20, Λάρισα: 1991, σ. 113-128.

⁸⁵ Θαυμακού: Δομοκού

⁸⁶ Ιωάννης Κ. Τσιουρή, *ό.π.* σ. 19 · William M. Leake, *ό.π.*, σ. 271-272.

⁸⁷ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 47.

Αγραφιωτών που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη.⁸⁸ Ίσως θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως απόδειξη της οικονομικής ακμής των Αγράφων και της δυναμικής των Αγραφιωτών.

Οι μετανάστες στην Κωνσταντινούπολη και τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες γίνονταν κτήτορες νέων ναών και μονών στα Άγραφα, και χορηγοί σε εντυπωσιακούς τοιχογραφικούς διακόσμους ναών. Από τα περίπου τριάντα μοναστήρια των Αγράφων δεν υπάρχει κάποιο που να χρονολογείται με ασφάλεια πριν το 16^ο αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του παλιού καθολικού της Μονής Σπηλιάς για το οποίο μελετητές ισχυρίζονται πως κατασκευάστηκε το 1064.⁸⁹ Με αξιοπιστία μπορεί να χρονολογηθεί η ύπαρξη της Μονής το έτος 1667, όταν εκδόθηκε πατριαρχικό σιγίλλιο που την καθιστούσε Σταυροπηγιακή.⁹⁰

Τον 16^ο αιώνα, παρότι η περιοχή των Αγράφων βρίσκονταν υπό Οθωμανική διοίκηση, ιδρύθηκαν σημαντικά μοναστήρια: Η μονή Πελεκητής (1529), η μονή Τατάρνας (1555), η μονή Πέτρας (1593), ενώ η μονή Ρεντίνας ανακαινίσθηκε το 1579 και η μονή Κορώνας τοιχογραφήθηκε το 1587. Στο τέλος του 16^{ου} αιώνα τοποθετείται και η ίδρυση μερικών ακόμη μονών και ναών.⁹¹ Τον 16^ο αιώνα υπήρχαν ήδη ζωγράφοι που ιστορούσαν ναούς στην περιοχή των Αγράφων: Το 1588 ο ζωγράφος Δροσινός ήταν γνωστός από επιγραφές στη μονή Ρεντίνας. Την ίδια περίοδο ο Λάμπου φιλοτεχνεί δυο εικόνες που σώζονται στη μονή Τατάρνας.⁹² Για τις σχέσεις των μοναστηριών των Αγράφων με την Οθωμανική διοίκηση δεν υπάρχουν στοιχεία, πιθανώς θα υπήρχε προνομιακό φορολογικό καθεστώς, όπως στα μοναστήρια των Μετεώρων.

Η αρχή του 17^{ου} αιώνα έφερε αναταραχή στο χριστιανικό πληθυσμό με την πρώτη εξέγερση του Μητροπολίτη Λαρίσης Διονυσίου του Φιλοσόφου, οποίος αποκαλούνταν από τους Οθωμανούς «Σκυλόσοφος» (1601). Θανατώθηκαν πολλοί Αγραφιώτες που συμμετείχαν στην εξέγερση και μεταξύ αυτών ο αρχιεπίσκοπος Φαναρίου και Νεοχωρίου Σεραφεΐμ.⁹³ Η μονή Τατάρνας που αποτέλεσε ορμητήριο των επαναστατών καταστράφηκε από τους Οθωμανούς. Φαίνεται πως ακολούθησε ηρεμία στις σχέσεις μεταξύ διοίκησης και Αγραφιωτών. Μεταξύ των ετών 1641-1682

⁸⁸ Σταυρούλα Σδρόλια, *ό.π.*, σ. 18.

⁸⁹ Δημήτριος Σ. Καλτσούλας, *ό.π.*, σ. 37-40.

⁹⁰ Ιωάννης Κ. Τσιουρής, *ό.π.*, σ. 48-49.

⁹¹ Σταυρούλα Σδρόλια, *ό.π.* σ. 19.

⁹² Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 114-115.

⁹³ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.*, σ. 113.

κατασκευάστηκε στα Άγραφα το 85% των χρονολογημένων μνημείων της περιοχής, τα μισά από τα οποία ιστορήθηκαν μεταξύ των δεκαετιών 1640 και 1650.⁹⁴

Οι μονές των Αγράφων είναι διασκορπισμένες στην περιοχή, αντανακλώντας την οικονομική ευρωστία των δωρητών αλλά και τη σημασία του ρόλου της εκκλησίας στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Ενδεικτικά θα γίνει αναφορά σε δύο μονές: Η μία είναι η μονή Αγίας Τριάδας Οξυάς που κατασκευάστηκε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με σωζόμενα στοιχεία ο σταυροειδής καμαροσκεπής ναός ανακαινίστηκε το 1662 και ιστορήθηκε το 1682 «*δια χειρός Δημητρίου αναγώστου*». Η ιστόρηση έγινε με δαπάνες των ιερομονάχων Ανθίου και Τιμοθέου, του ιερέως Παναγιώτου και άλλων συνδρομητών.⁹⁵ Η άλλη είναι η περίπτωση της μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρα που βρίσκεται στα Βραγγιανά της Αργιθέας. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή ο ναός κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε το 1655 με χορηγία του μοναχού Παρθενίου. Το 1797 κατασκευάστηκε και τοιχογραφήθηκε ο νάρθηκας με χορηγία του επισκόπου Ραδοβισδίου Καλλίνικου.⁹⁶ Στις κτητορικές επιγραφές των ναών σπάνια αναφέρονται ονόματα γυναικών.⁹⁷ Συνήθως οι κτήτορες είναι άρρενες, είτε λαϊκοί, είτε ιερείς και μοναχοί.

Κατά τον 18^ο αιώνα συνεχίζεται η οικοδόμηση νέων μονών και ενοριακών ναών σε πολλά χωριά των Αγράφων. Παράλληλα γίνεται προσθήκη ναρθήκων και παρεκκλησίων σε υπάρχοντες ναούς επιβεβαιώνοντας την οικονομική άνθηση της περιοχής και την εισροή κεφαλαίων από τους Αγραφιώτες της διασποράς. Ένα παράδειγμα μονής που επανιδρύθηκε με δαπάνη των κατοίκων και το 1743 έγινε Σταυροπηγιακή, αποτελεί η μονή Αγία Τριάδας Δρακότρυπας. Μεταξύ 1743 και 1758 ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά και ξανακτίστηκε. Το καθολικό ιστορήθηκε το 1758 με έξοδα του ηγουμένου Ιωσήφ και του μοναχού Διονυσίου. Ζωγράφος ήταν ο ιερέας Θεόδωρος από την Αγία Λάρισα.⁹⁸

Ένα ακόμη μνημείο του οποίου ο τοιχογραφικός διάκοσμος αποδίδεται σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του στο εργαστήριο της Αγίας είναι το νέο καθολικό της μονής Σπηλιάς. Το νέο καθολικό κατασκευάστηκε το 1736 και οι δεσποτικές εικόνες χρονολογούνται στο 1736-37. Οι δεσποτικές εικόνες έγιναν από το ζωγράφο

⁹⁴ Σταυρούλα Σδρόλια, *ό.π.*, σ. 20.

⁹⁵ Πολύκαρπος Τύμπας, *Μοναστήρι Αγίας Τριάδος Οξυάς*, Τρίκαλα 1968, σ. 16-17.

⁹⁶ Αννίτα Πρασά, *ό.π.*, σ. 117. · Ιωάννης Κ. Τσιουρή, *ό.π.*, σ. 47.

⁹⁷ Ιωάννης Κ. Τσιουρή, *ό.π.*, σ. 31, 34.

⁹⁸ στο ίδιο, σ. 36-39.

Θεόδωρο του εργαστηρίου της Αγιάς. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος παρουσιάζει εκλεκτικισμό με στοιχεία από την τέχνη της Μακεδονίας, την Κρητική Σχολή, τη Δυτική τέχνη και τη ζωγραφική του Ρουμανικού χώρου, αρμονικά ενταγμένα στο πλαίσιο του εργαστηρίου της Αγιάς.⁹⁹

Το πλήθος των μνημείων που κατασκευάστηκαν, ανακαινίστηκαν και ιστορήθηκαν μαρτυρά πως Άγραφα αποτέλεσαν πυρήνα πνευματικής και καλλιτεχνικής δράσης σε βάθος χρόνου. Επίσης καταρρίπτει τον μύθο πως οι Οθωμανοί απαγόρευαν την ανοικοδόμηση θρησκευτικών χώρων των μη μουσουλμάνων, όπως στην περίπτωση μας των χριστιανών. Εκτός από τους ζωγράφους άλλων περιοχών που εργάστηκαν στα Άγραφα, η περιοχή ανέδειξε και δικούς της ζωγράφους. Ο Πατριάρχης Ρωσίας Ιώβ (1589-1605) σε επιστολή του προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη του ζητά να σταλούν στη Ρωσία «ζωγράφοι από τα δυσπρόσιτα Άγραφα».¹⁰⁰ Η εκκλησία λειτούργησε επίσης ως φορέας παιδείας για την περιοχή. Ιερείς και μοναχοί ήταν οι πρώτοι που ανέλαβαν να διδάξουν τα παιδιά των Αγραφιωτών και συνέβαλαν στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού.

2.3 Παιδεία

Το Οθωμανικό κράτος από την ίδρυσή του έως και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δεν έδειξε ενδιαφέρον για τη δημόσια εκπαίδευση. Η εκπαίδευση είχε στρατιωτικό ή θρησκευτικό χαρακτήρα.¹⁰¹ Τα ιεροδιδασκαλεία των τζαμιών ήταν ο βασικός φορέας εκπαίδευσης των μουσουλμάνων. Με την Οθωμανική κατάκτηση και τη φυγή των λογίων στη Δύση, ο χριστιανικός πληθυσμός βίωσε ένα εκπαιδευτικό κενό που διήρκεσε περίπου έως τα τέλη του 16^{ου} αιώνα.¹⁰² Στην ύπαιθρο δεν υπήρχαν οργανωμένα σχολεία ούτε αναφέρονταν πνευματικές δραστηριότητες, πάντως υπήρχαν κάποιοι ιερείς ή μορφωμένοι που δίδασκαν γραφή, ανάγνωση και «λογαριαστική» επί πληρωμή στα παιδιά, όπως φαίνεται από την ύπαρξη συμβολαίων του 16ου αιώνα, ακόμα και στον χώρο της υπαίθρου. Οι ιερείς ανέλαβαν να διδάξουν τα λεγόμενα «ιερά γράμματα», δηλαδή γραφή, αριθμητική και ανάγνωση

⁹⁹ Ιωάννης Κ. Τσιουρής, *ό.π.*, σ. 366-367.

¹⁰⁰ Δημήτριος Σ. Καλτσούλας, *ό.π.*, σ. 20. · Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 121.

¹⁰¹ Θεόδωρος Η. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας: σχολεία - Θεσσαλοί δάσκαλοι και λόγιοι. Συμβολή στη μελέτη του θεσσαλικού διαφωτισμού*, Εκδοτικός οίκος Κ.&Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 53.

¹⁰² στο ίδιο, σ. 53-55.

μέσα από τα θεία λειτουργικά βιβλία. Η «εγκύκλιος εκπαίδευση» δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει έως τον 18ο αιώνα με τα πιο σύγχρονα αναγνωσματάρια που εκδίδονται την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού.¹⁰³

Καθοριστική συμβολή στην ανάπτυξη της παιδείας του χριστιανικού πληθυσμού είχαν δύο πατριάρχες: Ο Ιερεμίας Β΄ (1536-1595) ο οποίος το 1593 συγκάλεσε Σύνοδο στην οποία αποφασίστηκε να ιδρυθούν Μονές με στόχο την καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας. Τα «κοινά γράμματα» θα διδάσκονταν στα μοναστήρια από δασκάλους που θα χρηματοδοτούσαν οι Επισκοπές.¹⁰⁴ Ο ουμανιστής πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης (1572-1638) συνέχισε το έργο του Ιερεμιά και συνέβαλε καθοριστικά στην οργάνωση την παιδείας, με βασικό συνεργάτη τον Αθηναίο φιλόσοφο Θεόφιλο Κορυδαλλέα. Εκλεκτός μαθητής του Θεοφίλου Κορυδαλλέα υπήρξε ο Ευγένιος Γιαννούλης, ο οποίος εγκαταστάθηκε στα Άγραφα και επηρέασε την πνευματική ζωή όχι μόνο των Αγράφων, αλλά και της Τρίκης, του Αιτωλικού και άλλων γειτονικών περιοχών.¹⁰⁵

Στην περιοχή των Αγράφων υπήρχαν ήδη εστίες παιδείας. Η δυσπρόσιτη περιοχή, ο αμιγώς χριστιανικός πληθυσμός, οι συνθήκες αυτοδιοίκησης και ημιαυτονομίας των Αγράφων ήταν οι παράγοντες που έθεσαν τις βάσεις για την πνευματική άνθηση. Η κτηνοτροφική και βιοτεχνική παραγωγή οδήγησε σε ανάπτυξη του εμπορίου, εκχρηματισμό της οικονομίας και στα Άγραφα δημιουργήθηκαν ανώτερες και ανώτατες σχολές. Μια από τις παλαιότερες πνευματικές εστίες ήταν το μοναστήρι της Παναγίας του Τροβάτου, στο οποίο μαθήτευσε ο νεαρός τότε Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός. Από τους μορφωμένους μοναχούς Αντώνιο και Βαρθολομαίο διδάχθηκε όχι μόνο κοινά αλλά και εγκύκλια μαθήματα.¹⁰⁶ Ο Ευγένιος Γιαννούλης συνέχισε τις σπουδές του στα Τρίκαλα και αργότερα μαθήτευσε στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης κοντά στο Θεόφιλο Κορυδαλλέα.¹⁰⁷ Παρότι ο

¹⁰³ Φ. Ηλιού, «Σημειώσεις για τα 'τραβήγματα' των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Εκδοτική φροντίδα: Α. Ματθαίου, Στρ. Μπουρνάζος, Π. Πολέμη, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2005, σ. 18. · Δήμητρα Χατζημάνου, *Δραστηριότητες Ελλήνων διδασκάλων και λογίων στη Δυτική Θεσσαλία και στα Άγραφα κατά το δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα*, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Ν. Καρδίτσας 1992, σ. 7.

¹⁰⁴ Θάνος Δ. Παρούτσας, *Η σχολή ανώτερης παιδείας Αγίας Τριάδας Αγράφων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 2020, σ. 21.

¹⁰⁵ Δήμητρα Χατζημάνου, *ό.π.*, σ. 8-10.

¹⁰⁶ Θάνος Δ. Παρούτσας, *ό.π.*, σ. 25.

¹⁰⁷ Πάνος Ι. Βασιλείου, *Ο μεγάλος Διδάσκαλος Γένους Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός και οι σπουδαιότεροι μαθητές των Σχολών των Αγράφων*, Ιστορικές εκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1985, σ. 25-33.

Ευγένιος Γιαννούλης, που είχε χειροτονηθεί ιερέας, θα μπορούσε να κάνει καριέρα λογίου στην Κωνσταντινούπολη, επέλεξε συνειδητά να επιστρέψει στα Άγραφα.

Η πρώτη σχολή που ίδρυσε ήταν του Καρπενησίου, το έτος 1646. Η σχολή διέθετε δικό της κτίριο και ο Ευγένιος Γιαννούλης φρόντισε για την ανέγερση μαθητικής εστίας, ώστε να διαμένουν μαθητές από ορεινές περιοχές. Οι φτωχοί μαθητές δεν πλήρωναν δίδακτρα. Στην εστία διέμενε και ο καθηγητής της σχολής. Στον πρώτο κύκλο σπουδών διδάσκονταν γραμματική και ποιητική, ενώ στο δεύτερο κύκλο φιλοσοφία, φυσική, μεταφυσική, θεολογία και αστρονομία.¹⁰⁸ Απόφοιτος της Σχολής ήταν ο Νικόλαος Βελισδονίτης ή Αγραφιώτης, διάσημος γιατρός, συγγραφέας επιστημονικών διατριβών και αργότερα αρχίατρος το Σουλτάνου.¹⁰⁹ Ο Ευγένιος Γιαννούλης δίδασκε στην Σχολή Καρπενησίου έως το 1661. Η συμπεριφορά ορισμένων μαθητών του που ίδρυσαν δική τους σχολή, καθώς και η επιθυμία των κατοίκων των Μεγάλων Βραγγιανών για δημιουργία ανώτερης σχολής στην περιοχή τους, οδήγησαν τον Ευγένιο Γιαννούλη στην ίδρυση της Σχολής Γούβας Μεγάλων Βραγγιανών.¹¹⁰

Τα Μεγάλα Βραγγιανά βρίσκονται εντός των ορίων του νομού Ευρυτανίας. Συχνά συγχέονται με τα Μικρά Βραγγιανά (της Αργιθέας) που βρίσκονται εντός των ορίων του νομού Καρδίτσας. Ενίοτε αναφέρονται και ως Βρανιανά. Σύμφωνα με μία εκδοχή, η προέλευση του ονόματος πηγάζει από τη βυζαντινή οικογένεια των Βρανάδων, ιδιοκτησία της οποίας ήταν η περιοχή.¹¹¹ Τα τσελιγκάτα και άνθηση της βιοτεχνίας μάλλινων υφασμάτων συνετέλεσαν στην οικονομική ευρωστία των Βραγγιανών. Οι κάτοικοι προσκάλεσαν το Ευγένιο Γιαννούλη, ο οποίος στη θέση Γούβα, στη μονή της Αγίας Παρασκευής ίδρυσε το 1661 Ανώτατη Σχολή.¹¹² Στη σχολή λειτουργούσαν δύο κύκλοι σπουδών, προσφέροντας βασική και ανώτερη εκπαίδευση.¹¹³ Η οικονομική στήριξη των κατοίκων, αλλά και η δίψα για γνώση έκαναν τη Σχολή Βραγγιανών σημαντικό κέντρο σπουδών. Εκτός από τους ντόπιους, οικονομική στήριξη πρόσφεραν και οι Αγραφιώτες που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη, τη Βλαχία και σε άλλες περιοχές.¹¹⁴ Η βιβλιοθήκη της Σχολής αριθμούσε 4.000 τόμους βιβλίων, στην ελληνική, τη λατινική και τη γερμανική

¹⁰⁸ Δήμητρα Χατζημάνου, *ό.π.*, σ. 15-16.

¹⁰⁹ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 83-84.

¹¹⁰ στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 75-76.

¹¹¹ Αννίτα Πρασά, *ό.π.*, σ. 114.

¹¹² Θεόδωρος Η. Νημάς, *ό.π.*, σ. 176.

¹¹³ Δήμητρα Χατζημάνου, *ό.π.*, σ. 22.

¹¹⁴ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 78.

γλώσσα. Διέθετε επίσης χειρόγραφα και κώδικες. Η Σχολή έγινε γνωστή ως «*Ἑλληνομουσεῖον Αγράφων*». Στη σχολή των Βραγγιανών δεν φοιτούσαν μόνο ντόπιοι μαθητές όπως ο Αναστάσιος Γόρδιος (1654-1727), αλλά έρχονταν και μαθητές από την Άρτα, τα Τρίκαλα, το Δραγαμέστο¹¹⁵ και άλλες περιοχές.¹¹⁶ Πολλοί μαθητές της Σχολής διέπρεψαν ως λόγιοι στην Κωνσταντινούπολη και τη Βλαχία. Επίσης πολλοί χειροτονήθηκαν επίσκοποι ή έγιναν ηγούμενοι μονών.¹¹⁷ Εκτός από τον Ευγένιο Γιαννούλη που δίδαξε για περίπου είκοσι χρόνια, διδάσκαλος της Σχολής υπήρξε και ο λόγιος ιερομόναχος Νικόδημος Μαζαράκης εκ Φερών.¹¹⁸ Μαθητής των Γιαννούλη και Μαζαράκη υπήρξε ο Αναστάσιος Γόρδιος ο οποίος δίδασκε ήδη στη Σχολή πριν το θάνατο του Γιαννούλη και τον διαδέχθηκε συνεχίζοντας επάξια το έργο του. Ο Θεοφάνης από τα Φουρνά¹¹⁹ ήταν μαθητής του Αναστάσιου Γόρδιου και τον διαδέχθηκε ως σχολάρχης στη Σχολή Βραγγιανών από το 1727 έως το 1735. Μαθητής της Σχολής υπήρξε και ο Κοσμάς ο Αιτωλός,¹²⁰ ο οποίος τον 18^ο αιώνα ίδρυσε σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου 10 σχολεία εγκύκλιας παιδείας και 200 σχολεία κοινών γραμμάτων.¹²¹ Οι σχολές Καρπενησίου και Βραγγιανών ήταν οι ανώτερες σχολές που ιδρύθηκαν τον 17^ο αιώνα και συνέβαλλαν στην πνευματική ανάπτυξη όχι μόνο των Αγράφων, αλλά του Ελληνισμού γενικότερα.

Στα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα λειτουργούσε σχολείο στη μονή Πέτρας στο Καταφύγι. Εκεί δίδασκε ο μοναχός Αβακούμ, ο οποίος διατηρούσε αλληλογραφία με τον Ευγένιο Γιαννούλη και τον Αναστάσιο Γόρδιο. Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα έγινε ανώτερη η Σχολή της Καστανιάς Αγράφων. Η Καστανιά ήταν μια κωμόπολη στην οποία η μεταξοβιοτεχνία γνώριζε εξαιρετική ανάπτυξη. Από τους πρώτους δασκάλους ήταν ο Χριστόφορος ο Αιτωλός, ένας από τους μαθητές του Ευγένιου Γιαννούλη στη Σχολή Βραγγιανών. Η Σχολή της Ρεντίνας, που στεγαζόταν στο ομώνυμο μοναστήρι έγινε επίσης ανώτερη την ίδια εποχή. Οι Τσολάκογλου, προύχοντες της Ρεντίνας, συνεισέφεραν οικονομικά για τη συντήρηση αυτής της σχολής. Η Σχολή Φουρνάς Αγράφων ιδρύθηκε το 1743 από τον ιερομόναχο Διονύσιο, γνωστό για τη συγγραφή του έργου «*Ερμηνεία Της Βυζαντινής Ζωγραφικής*

¹¹⁵ Δραγαμέστο: Αστικός Αιτωλοακαρνανίας

¹¹⁶ Πάνος Ι. Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 159-167.

¹¹⁷ στο ίδιο, σ. 159-185.

¹¹⁸ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 78-79.

¹¹⁹ Εμφανίζεται στις πηγές σε τρία γένη: Ο Φουρνάς, η Φουρνά, τα Φουρνά. Επιλέχθηκε και χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία το θηλυκό ως επικρατέστερο.

¹²⁰ Πάνος Ι. Βασιλείου, *ό.π.* σ. 207.

¹²¹ Θάνος Δ. Παρούτσας, *ό.π.*, σ. 30.

Τέχνης».¹²² Μετά το θάνατο του Διονυσίου, τη διεύθυνση της Σχολής ανέλαβε το Θεοφάνης και η σχολή έγινε ανώτερη το 1755. Ο Θεοφάνης σε επιστολή που απέστειλε στον εκλεκτό μαθητή του Σέργιο Μακραίο τον παρακαλεί να γυρίσει από την Κωνσταντινούπολη στα Άγραφα, ή τουλάχιστον να στείλει κάποιον άλλον ώστε να υπάρξει συνέχεια στο έργο του Γιαννούλη, του Γόρδιου και το δικό του.¹²³ Η Σχολή Φουρνάς σταμάτησε τη λειτουργία της μετά το θάνατο του Θεοφάνη (1784). Η Σχολή Ανώτερης Παιδείας της Αγίας Τριάδας Αγράφων συστήθηκε το 1775, αρχικά στο Νεοχώρι Φθιώτιδας και ύστερα η λειτουργία της συνεχίστηκε στην Αγία Τριάδα Κτημενίων.¹²⁴ Σύμφωνα με τις υπάρχουσες πηγές καταγράφονται μόνο άρρενες μαθητές στα σχολεία και τις ανώτερες σχολές των Αγράφων.

Από τις σχολές που προαναφέρθηκαν συμπεραίνεται ότι η κοινωνία των Αγράφων βρίσκεται σε πνευματική ακμή από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Η συμβολή του Ευγένιου Γιαννούλη και του Αναστάσιου Γόρδιου υπήρξε καθοριστική. Συνετέλεσαν όμως και άλλοι παράγοντες, όπως η ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου των κατοίκων που εξασφάλισε κεφάλαια για την ίδρυση και τη συντήρηση των Σχολών. Παράλληλα, η Οθωμανική διοίκηση αρκούσαν στη συλλογή τακτικών και έκτακτων φόρων και δεν έκανε παρεμβάσεις στα θρησκευτικά και εκπαιδευτικά θέματα των Αγραφιωτών. Ο Τούρκος περιηγητής Evliya Çelebi κατά την επίσκεψή του στο Καρπενήσι το 1668 αναφέρεται με θαυμασμό σχετικά με τους «σοφούς ιερωμένους και τους αρχηγούς μονών».¹²⁵

2.4 Κοινωνία

Τα Άγραφα κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας διατήρησαν τη φυλετική και τη θρησκευτική τους ομοιογένεια. Όπως έχει αναφερθεί, από τα οθωμανικά κατάστιχα τεκμηριώνεται πως δεν κατοικούσαν μουσουλμάνοι στην περιοχή, αλλά αμιγώς χριστιανικός πληθυσμός. Μετακινήσεις πληθυσμών υπήρχαν από και προς τα αγραφιώτικα βουνά, όπως μαρτυρούν διάφορες πηγές. Αρχικά υπήρξε το πρώτο κύμα μετανάστευσης ανδρών από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και στις αρχές του 17^{ου} με στόχο την ανάπτυξη εμπορικών δικτύων.¹²⁶ Αργότερα, εκτός από λόγους εργασίας και εμπορίου υπήρξαν κύματα φυγής ολόκληρων χωριών, για να

¹²² Θεόδωρος Η. Νημάς, *ό.π.*, σ. 178-180.

¹²³ Πάνος Ι. Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 131-132.

¹²⁴ Θάνος Δ. Παρούτσας, *ό.π.*, σ. 29-30.

¹²⁵ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 73.

¹²⁶ στο ίδιο, σ. 35.

αποφύγουν την υπερφορολόγηση. Για παράδειγμα, το έτος 1662 καταγράφονται στο βίλαετι των Αγράφων 3.419 εστίες εισπραξης κεφαλικού φόρου, ενώ το έτος 1676 οι εστίες εισπραξης κεφαλικού φόρου μειώνονται σε 2.735. Από τα 72 χωριά των Αγράφων που καταγράφονται στον κατάλογο του 1676, στα 27 αναγράφεται δίπλα από τον καταγεγραμμένο αριθμό των εστιών εισπραξης κεφαλικού φόρου και ο αριθμός των εστιών *gürihte*, δηλαδή των εστιών φυγάδων.¹²⁷ Η μείωση αυτή συνδέεται με την εξέγερση του Διονυσίου του Σκυλοσόφου και την εγκατάσταση Αγραφιωτών στη Θεσσαλονίκη, όπου αναφέρονται ως «Σκούρτα».¹²⁸ Για την επαρχία Αγράφων οι εστίες που απέδιδαν τελικά κεφαλικό φόρο μειώθηκαν από 2.516 το έτος 1662, σε 1.256 το έτος 1676. Οι φόροι των εστιών που έφευγαν επιμερίζονταν στις εστίες που παρέμεναν στα χωριά. Σε κάποια χωριά η φυγή είναι καθολική, όπως στο χωριό Τοπολιανά. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην Πορτίτσα, φεύγει μέρος των νοικοκυριών, δηλαδή των οικογενειών.¹²⁹ Τον 18^ο αιώνα η Πορτίτσα εγκαταλείφθηκε για λίγες δεκαετίες, επανεποικίστηκε από Ηπειρώτες και έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα από κατοίκους των Αγράφων.¹³⁰

Εκτός από την μετακίνηση Αγραφιωτών προς άλλες περιοχές, υπήρχαν και μετακινήσεις κατοίκων από τα πεδινά προς τον ορεινό όγκο των Αγράφων. Ο *Enliya Çelebi* κατά τη διάρκεια του οδοιπορικού του επισκέφθηκε το 1668 το Φανάρι και αναφέρει πως εκείνο το διάστημα επικρατούσε επιδημία πανώλης και οι κάτοικοι έφευγαν στα βουνά για να σωθούν.¹³¹ Επιδημίες πανώλης υπήρξαν τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα. Ευρωπαίοι περιηγητές περιγράφουν τη ζοφερή κατάσταση που επικρατούσε στις πεδινές περιοχές. Εκτός από την πανώλη, ο καθαρός αέρας των βουνών θεωρούνταν ότι συνέβαλε στην υγεία των κατοίκων και πως τους προστάτευε από την ελονοσία και τον τυφοειδή πυρετό που ταλάνιζαν τους κατοίκους του κάμπου.¹³²

¹²⁷ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 87.

¹²⁸ Ιωάννης Βασδραβέλλης, *ό.π.* σ. 147-149. · Shariat-Panahi Seyyed Mohammad Tagi, *ό.π.*, σ. 131-133.

¹²⁹ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 84-87.

¹³⁰ Φωτεινή Λέκκα, «Βυρσοδεψίες κατά της κοινότητας Πορτίτσας: χρονικό, πλαίσιο και επιπτώσεις μιας εικοσάχρονης διένεξης για το νερό στα Άγραφα του ΙΘ' αι.», στο: Ουρανία Καϊάφα (επιμ.), *Οψεις του σύγχρονου ανορθολογισμού*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 19 & 20 Μαρτίου 2004, Ιωάννινα 2004, σ. 141 – 149.

¹³¹ Θεόδωρος Παλιούγκας, *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί(1668)*, Λαογραφικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα 2001, σ. 8.

¹³² Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14ος-19ος αιώνας*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1995. · Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 137, 158.

Έχει διατυπωθεί ότι η απουσία άμεσου ελέγχου από την Οθωμανική διοίκηση ενίσχυσε το αίσθημα ανεξαρτησίας των κατοίκων και επέδρασε καθοριστικά στην διαμόρφωση της κοινοτικής ζωής τους, και του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπιζαν τους «πεδινούς». Θεωρούσαν τους εαυτούς τους ανώτερους, ελεύθερους σε σχέση με τους «υποταγμένους» στην Οθωμανική κυριαρχία πεδινούς. Σε στίχους δημοτικού τραγουδιού αποτυπώνεται αυτή η αντίληψη: «...μάννα με κακοπάντρεψες και μ' έδωκες στους κάμπους...». ¹³³ Η ενδυμασία των Αγραφιωτών αντανakλούσε την ορεσίβια επιδεικτική συμπεριφορά: φουστάνελες, κεντημένα γιλέκα, πολύχρωμα φουστάνια και εντυπωσιακές ποδιές. Χρώματα που απέπνεαν αισιοδοξία, σε αντίθεση με τους ενδυματολογικούς περιορισμούς που βίωναν οι χριστιανοί των πεδινών περιοχών και των αστικών κέντρων. ¹³⁴ Την εξυπνάδα των Αγραφιωτών υμνεί ο Ρήγας Φεραίος στο Θούριο. Στο στίχο 67 χαρακτηρίζει τους Αγραφιώτες «ξεφτέρια», δηλαδή γεράκια. Οι Αγραφιώτες ποιμένες οπλοφορούσαν, φρόντιζαν οι ίδιοι για την ασφάλεια στην περιοχή τους και μπορούσαν να συγκροτήσουν ένοπλα σώματα. Ήταν σε θέση να προστατεύουν τα κοπάδια τους από τις επιθέσεις Τουρκαλβανών ληστών που προκαλούσαν καταστροφές στην περιοχή της Ηπείρου.

Τα όπλα θεωρούνταν ιερά και πήγαιναν από πατέρα σε γιο. Εκτός από τους αμυντικούς σκοπούς χρησιμοποιούνταν και σε χαρές. Την τελετή του γάμου εκτός από χορούς και τραγούδια τη συνόδευαν πυροβολισμοί. ¹³⁵ Οι Αγραφιώτες δεν ήταν υποχρεωμένοι να υποστούν τη φημολογούμενη ταπεινωτική πρακτική του εθμικού δικαίου που ήθελε την πρώτη νύχτα του γάμου η νύφη να την περνά με το σπαχή, τη δεύτερη με το σούμπαση και την τρίτη να την παραλαμβάνει ο σύζυγός της. Αυτή η πρακτική, συνέβαινε ενίοτε στο δουλοπαροικιακό σύστημα και ήταν γνωστή τόσο στο Βυζάντιο, όσο και στη Δυτική Ευρώπη. ¹³⁶ Στο γάμο εκτός από το ρουχισμό και τα σκεύη δίνονταν προίκα στο γαμπρό λίρες, ζώα και χωράφια. Κατά την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας αυτά μεταβιβάζονταν με ένα ιδιωτικό προικοσύμφωνο, στο οποίο αναγράφονταν λεπτομερώς τα κινητά και ακίνητα στοιχεία της προίκας. ¹³⁷ Η γυναίκα όφειλε να είναι εργατική και σεβαστική, ώστε να τιμά τον πατέρα και το σύζυγό της. Λόγω της απουσίας σημαντικών αναφορών στις γραπτές πηγές, στοιχεία

¹³³ Μαρία Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σ. 17.

¹³⁴ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική Ιστορία ΙΕ' - ΙΘ' αιώνας*, τ.1, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 534-541. · Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 155-156.

¹³⁵ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 40.

¹³⁶ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 154-155.

¹³⁷ Αντώνης Α. Κουκουράβας & Παναγιώτα Μακρυγιάννη-Πλακιά, *Ο Μουζακιώτικος γάμος*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα 1993, σ. 29.

για το ρόλο της γυναίκας αντλούνται κυρίως από την εθνογραφική και ανθρωπολογική έρευνα.¹³⁸

Σημαντικός παράγοντας διατήρησης της κοινωνικής συνοχής ήταν η εκκλησία και η συμμετοχή του λαού στις λατρευτικές δραστηριότητες. Κάθε χωριό είχε τουλάχιστον μια εκκλησία και προς τιμήν του κάθε Αγίου γίνονταν πανηγύρια στα οποία συμμετείχαν και κάτοικοι γειτονικών χωριών. Εκτός από την άσκηση των θρησκευτικών τελετών ήταν μια ευκαιρία να συναντηθούν συγγενείς, να γίνουν προξενιά, να κλείσουν εμπορικές συμφωνίες, αλλά και να συζητηθούν από τους δημογέροντες των χωριών κοινά ζητήματα.¹³⁹

Η ημιαυτονομία των Αγράφων διαμόρφωσε κοινοτική διοίκηση με ελάχιστα φαινόμενα κατάχρησης εξουσίας. Σε περιοχές που βρίσκονταν κοντά στην τουρκική διοίκηση όπως η Ρεντίνα και η Φουρνά υπήρξαν μεμονωμένα φαινόμενα που αντιμετωπίστηκαν από τους κατοίκους.¹⁴⁰ Ο Ευγένιος Γιαννούλης, εκτός από την ίδρυση των Σχολών, στηλίτευε την τυραννική συμπεριφορά προεστών και δεν δίσταζε να υπερασπιστεί τα συμφέροντα των απλών ανθρώπων.¹⁴¹ Σε γενικές γραμμές, οι τοπικοί άρχοντες λειτουργούσαν ως διαχειριστές και υπερασπιστές των κοινοτικών υποθέσεων και όχι ως αφέντες.¹⁴² Φρόντιζαν για την επίλυση θεμάτων της κοινότητας, για τις διαφωνίες μεταξύ των κατοίκων αλλά και για διακοινοτικά ζητήματα όπως οι διαπραγματεύσεις με τις Οθωμανικές αρχές, η συλλογή των φόρων και η συγκρότηση ένοπλων σωμάτων για την αντιμετώπιση ληστών. Ουσιαστικά, ήταν κοινοτική εξουσία ενταγμένη αρμονικά στο πλαίσιο της Οθωμανικής διοίκησης.¹⁴³ Σύμφωνα με τον William Leake οι 5-6 προεστοί κάθε κοινότητας εκλέγονταν κάθε χρόνο και είχαν εξουσία να επιβάλουν μέχρι και θανατική ποινή.¹⁴⁴

Οι κάτοικοι των Αγράφων κατάφεραν να δαμάσουν τα δύσβατα βουνά και να μετατρέψουν σε πλεονέκτημα τη γεωγραφική ιδιαιτερότητας του τόπου τους. Καθοριστικός ήταν ο ρόλος της αγραφιώτικης οικογένειας, που με την εργατικότητα της εξασφάλιζε την αυτάρκειά της. Οι άνδρες, εκτός από την κτηνοτροφία είχαν ως καθήκον και τις βαριές γεωργικές εργασίες όπως το όργωμα. Οι υπόλοιπες γεωργικές

¹³⁸ ενδεικτικά βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Η προίκα ή περί του θηρευτικού βίου των Νεοελλήνων», *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 153-258.

¹³⁹ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 43-45.

¹⁴⁰ στο ίδιο, σ. 68-69.

¹⁴¹ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 81.

¹⁴² Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 85-86.

¹⁴³ στο ίδιο, σ. 68-69.

¹⁴⁴ William M. Leake, *ό.π.*, σ. 267.

εργασίες ήταν καθήκον των γυναικών, παράλληλα με τις οικιακές εργασίες, την υφαντική, την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα των ηλικιωμένων.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 70.

3 Η προεπαναστατική περίοδος

3.1 Κράτος και φορολογία

Από τη εποχή της βασιλείας του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄ (1444-1446 και 1451-1481) η εξουσία του Οθωμανικού κράτους ταυτίστηκε με το πρόσωπο του ηγεμόνα. Η συγκέντρωση εξουσίας από το σουλτάνο-πολεμιστή συνεχίστηκε και έως την εποχή του Σουλεϊμάν Α΄ (1520-1566). Αργότερα, καθώς η αυτοκρατορία ωρίμαζε λόγω των συνθηκών, οι κατακτητικοί πόλεμοι γίνονταν λιγότεροι και ο τρόπος διοίκησης μεταβάλλονταν. Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα η εξουσία πέρασε στα χέρια μελών της οικογένειας του σουλτάνου, βεζίρηδων και πασάδων.¹⁴⁶ Οι αλληπάλληλες εξεγέρσεις στο εσωτερικό και οι πόλεμοι με εξωτερικούς εχθρούς υπονόμισαν της ισχύ της αυτοκρατορίας, η οποία γνώρισε εδαφικές απώλειες. Σύμφωνα με τον πρέσβη Ζεκί Πολάρ, η υπογραφή της Συνθήκης του Κάρλοβιτς στις 26 Ιανουαρίου 1669 σηματοδότησε την απαρχή για την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁴⁷ Η αστάθεια αυτή σε συνδυασμό με την ανάγκη για την υλική και οικονομική κάλυψη πολεμικών επιχειρήσεων οδήγησε τη διοίκηση σε επιβολή πλήθους έκτακτων φόρων.

Όπως έχει αναφερθεί, στην περιοχή των Αγράφων υπήρχε σημαντική φοροδοτική ικανότητα λόγω της κτηνοτροφικής παραγωγής και του εμπορίου. Η οικοδόμηση και η ιστόρηση ναών, όπως και η ίδρυση σχολείων κατά τον 17^ο και το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα δείχνει πως παρά την υπερφορολόγηση και την φυγή μέρους του πληθυσμού, η περιοχή παρέμενε ακμάζουσα. Παρότι η ανέγερση μνημείων των 18^ο αιώνα είναι μειωμένη σε σχέση με τον 17^ο, τα μεγάλα σε μέγεθος μνημεία είναι περισσότερα και αφορούν κυρίως καθολικά νεοϊδρυθέντων μονών. Η δραστηριότητα αυτή κυρίως την τρίτη, τέταρτη, πέμπτη και έβδομη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα αποτελεί μαρτυρία για το βιοτικό επίπεδο στην περιοχή.¹⁴⁸

Η υπερφορολόγηση έγινε δυσβάσταχτη για τα Άγραφα, όπως και για την υπόλοιπη Αυτοκρατορία από το δεύτερο μισό του 18^{ου} και εξής. Η είσπραξη ήταν αρμοδιότητα ιδιωτών, στο πλαίσιο της ενοικίασης δημοσίων προσόδων (iltizam).¹⁴⁹ Αυτοί οι ιδιώτες, είτε μουσουλμάνοι, είτε χριστιανοί προύχοντες, υπήρξαν εξαιρετικά πιεστικοί προς τον πληθυσμό κατά την είσπραξη των φόρων. Η

¹⁴⁶ Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, σ. 56-60.

¹⁴⁷ Α. Ζεκί Πολάρ, *Αίτια καταρρεύσεως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Κοσμάς Κωνσταντινίδης (μτφρ), Συμπληρωματικά εκδόσεις στρατιωτικών περιοδικών, Αθήνα 1965, σ. 42.

¹⁴⁸ Ιωάννης Κ. Τσιουρής, *ό.π.*, σ. 20.

¹⁴⁹ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 621.

αλληλογραφία λογίων της εποχής μαρτυρά την επιβάρυνση του λαού και τις στερήσεις στις οποίες υποβάλλονταν προκειμένου να εξοφλήσουν τους φόρους.¹⁵⁰

3.2 Αρματολοί, κλέφτες και ληστές

Το κλίμα ανασφάλειας επέτεινε η δράση Τουρκαλβανών ληστών που έκαναν επιδρομές στην περιοχή. Το 1754¹⁵¹ οργανωμένες συμμορίες επιτέθηκαν στο Καρπενήσι, έκαψαν τη Σχολή Καρπενησίου και άρπαξαν μέρος των βιβλίων της.¹⁵² Τις συμμορίες αυτές αντιμετώπιζαν οι αρματολοί. Σχετικά με την ίδρυση του αρματολικιού των Αγράφων, υπάρχουν διάφορες εκδοχές. Μία εκδοχή αναφέρει ότι από το 1525 ιδρύθηκαν από το Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή στα Βαλκάνια χριστιανικά «καπετανάτα» αποτελούμενα από 100 ένοπλους, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την τήρηση στη τάξη στην περιοχή τους και τη φύλαξη των δερβενίων,¹⁵³ αλλά αυτός ο θεσμός δεν ίσχυσε στα Άγραφα διότι οι ένοπλοι κάτοικοι φρόντιζαν οι ίδιοι για την ασφάλεια της περιοχής. Σύμφωνα με αυτή την άποψη ο θεσμός του αρματολικιού εφαρμόστηκε τον 18^ο αιώνα στα Άγραφα, πολύ αργότερα σε σχέση με το Βάλτο, το Ξηρόμερο και άλλες περιοχές.¹⁵⁴

Στο Οθωμανικό κατάστιχο που συντάχθηκε το 1454-1455 στα χωριά των Αγράφων αναφέρονται οι *müsellem*,¹⁵⁵ δηλαδή πολιτοφύλακες που απαλλάσσονται από ορισμένους φόρους και έχουν ως καθήκον τους τη διατήρηση της ασφάλειας. Αυτό το στοιχείο τεκμηριώνει συνεργασία των κατοίκων με την Οθωμανική διοίκηση στο θέμα της ασφάλειας και συγκλίνει με την αναφορά του διπλωμάτη και ιστορικού Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού (1778-1849) ότι στα Άγραφα συστάθηκε αρματολίκι από την εποχή του σουλτάνου Μουράτ Β' (1421-1451).¹⁵⁶ Ο σουλτάνος Μεχμέτ Β' κατοχύρωσε αυτά τα προνόμια με ειδικό φερμάνι που φυλάσσονταν στο Φανάρι της Κωνσταντινούπολης.¹⁵⁷

Σύμφωνα με άλλους ερευνητές το πρώτο αρματολίκι συγκροτήθηκε από τους Οθωμανούς αρχικά στα Άγραφα το 1525 και αργότερα επεκτάθηκε σε άλλες ορεινές

¹⁵⁰ Θάνος Δ. Παρούτσας, *ό.π.*, σ. 33-34.

¹⁵¹ Δήμητρα Χατζημάνου, *ό.π.*, σ. 21. : αναφέρεται ότι η σχολή καταστράφηκε το 1758 ή 1759 από τους Τουρκαλβανούς και ανασυστήθηκε από το 1774 έως το 1815.

¹⁵² Σταυρούλα Σδρόλια, *ό.π.*, σ. 22.

¹⁵³ δερβένι: ορεινό πέρασμα

¹⁵⁴ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 35.

¹⁵⁵ Γεώργιος Σαλακίδης & Ιωάννης Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σ. 175-183.

¹⁵⁶ Ηλίας Χολέβας, *Το Πετροχώρι Αργιθέας: μνήμες και ρίζες του χωριού μας*, Επιμορφωτικός Πολιτιστικός Σύλλογος Πετροχωρίου Αργιθέας "Το Σπυρέλο", Βόλος 2014, σ. 23.

¹⁵⁷ William M. Leake, *ό.π.*, σ. 269. · Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 29.

περιοχές του ελλαδικού χώρου και των Βαλκανίων. Οι Οθωμανοί αξιοποίησαν τα εμπειροπόλεμα, αξιόμαχα σώματα των ορεινών πληθυσμών που είχαν τις ρίζες τους στη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή εποχή. Τα ενσωμάτωσαν στο οθωμανικό σύστημα διοίκησης και αποτελούσαν ένα είδος πολιτοφυλακής επιφορτισμένης με την προστασία της περιοχής από ληστές και την φύλαξη των ορεινών περασμάτων.¹⁵⁸ Οι αρματολοί (martolos) παρέμεναν υποτελείς στους Οθωμανούς, αλλά είχαν απαλλαγή από ορισμένους φόρους γιατί παρείχαν υπηρεσίες στρατιωτικής φύσεως στο κράτος.¹⁵⁹ Η δράση ληστρικών ομάδων οδηγούσε τους Οθωμανούς στην επιλογή ικανών και έμπειρων καπεταναίων για να ηγηθούν ενός αρματολικιού. Ο διορισμός γινόταν σε επίσημη τελετή, παρουσία του καδή και των προεστών, κατά την οποία ο αρματολός αναλάμβανε τα καθήκοντά του.¹⁶⁰

Την εξουσία των διορισμένων από τις αρχές αρματολών διεκδικούσαν οι κλέφτες. Οι κλέφτες δεν πρέπει να συγχέονται με τους ληστές που λυμαίνονταν την Ήπειρο και έκαναν επιδρομές στα Άγραφα. Οι κλέφτες ανήκαν στην ίδια κοινωνική ομάδα με τους αρματολούς, συγκροτούσαν ένοπλα σώματα και πραγματοποιούσαν επιθέσεις σε χριστιανούς και μουσουλμάνους με στόχο να αποδείξουν το κενό ασφάλειας και την ανεπάρκεια του διορισμένου αρματολού.¹⁶¹ Συχνά περνούσαν από την ιδιότητα του αρματολού σε αυτή του κλέφτη και το αντίστροφο. Οι καπετάνιοι των αρματολικών σωμάτων ήθελαν τους ατρόμητους και εμπειροπόλεμους κλέφτες υπό τις διαταγές τους, έτσι αρκούσε να δηλώσει υποταγή ένας κλέφτης και να ενταχθεί σε αρματολικό σώμα.¹⁶² Οι ανυπότακτοι κλέφτες εκμεταλλεύτηκαν την ορεινή περιοχή και τα φυσικά εμπόδια για τη δράση τους.

Από τους παλαιότερους γνωστούς αρματολούς των Αγράφων ήταν το Μικρό Χορμόπουλο από το χωριό Άγραφα. Το 1684 βρίσκονταν στην υπηρεσία του Φραγκίσκου Μοροζίνι και είχε ως αποστολή μαζί με άλλους αρματολούς¹⁶³ να προετοιμάσουν τους αρματολούς της Ηπείρου και της Στερεάς Ελλάδας για εξέγερση εναντίον των Οθωμανών.¹⁶⁴ Το 1690 κηρύχθηκε ανεξάρτητος.¹⁶⁵ Τον 18^ο αιώνα η

¹⁵⁸ Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2021, σ. 156. · Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 28-29.

¹⁵⁹ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 67.

¹⁶⁰ Ξενοφών Κουτής, *ό.π.*, σ. 39.

¹⁶¹ Σπύρος Ασδραχάς, *Πρωτόγονη επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18ος-19ος αι.)*, Εκδοτική φροντίδα: Άννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, ΕΑΠ, Αθήνα 2019. · Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 157.

¹⁶² Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 85.

¹⁶³ Μαζί με τους Αγγέλη Σουμέλα ή Βλάχο από τα Γιάννενα και Πάνο Μειντάνη από την Κατούνα.

¹⁶⁴ Ξενοφών Κουτής, *ό.π.*, σ. 39-40.

¹⁶⁵ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.*, σ. 103.

δράση κλεφτών και αρματολών είχε ενταθεί και η πιο γνωστή οικογένεια αρματολών ήταν αυτή των Μπουκουβαλαίων που ήρθαν από το Σακαρέτσι¹⁶⁶ Αιτωλοακαρνανίας και εγκαταστάθηκαν στο χωριό Αργύρι των Αγράφων. Με γενάρχη το Δήμο Μπουκουβάλα, αυτή η οικογένεια κυριαρχούσε στα Άγραφα έως τον μερικό εκτοπισμό της το 1807. Σε αναφορά που συντάξε στις 19 Ιουνίου 1759 ο Βενετός Πρόξενος της Θεσσαλονίκης αναφέρει πως ο Μπουκουβάλας συγκέντρωσε ομάδα 700 ατόμων και «εξετόπισε εκείθε τους Αλβανούς».¹⁶⁷ Πρόκειται για τον Γιάννη Μπουκουβάλα το νεότερο (γιο του Δήμου), ο οποίος έφθασε με τους 700 άνδρες του ως τη Λάρισα, καταδιώκοντας τους Αλβανούς ληστές. Νωρίτερα είχε νικήσει σε μάχη στη γέφυρα του Κοράκου το Βελή, πατέρα του Αλή Πασά, ο οποίος είχε εισβάλλει στην περιοχή των Αγράφων για να ληστέψει.¹⁶⁸ Το 1767 ο Γιάννης Μπουκουβάλας στο πλαίσιο αντιπαραθέσεων με προεστούς και διενέξεων για την αρχηγία έκαψε τα Κουμπουριανά και άλλα χωριά.¹⁶⁹

Το 1770 πήρε μέρος στα Ορλωφικά, την εξέγερση κατά των Οθωμανών που είχε σχεδιαστεί από τους Ρώσους.¹⁷⁰ Αυτή η εξέγερση διατάραξε τις υπάρχουσες ισορροπίες με τους Οθωμανούς και είχε συνέπειες για την περιοχή λόγω της συμμετοχής των κατοίκων. Μπορεί να θεωρηθεί σημείο καμπής για την οικονομία και την ευημερία των Αγράφων. Η περίφημη Σχολή των Βραγγιανών περιήλθε σε παρακμή αυτή την περίοδο και τα βιβλία της πλούσιας βιβλιοθήκης της διασκορπίστηκαν.¹⁷¹ Ένα μεγάλο μέρος των σπάνιων βιβλίων και χειρογράφων κατέληξε στη Ρεντίνα, στην προσωπική βιβλιοθήκη της οικογένειας Τσολάκογλου. Ο Κωνσταντίνος Τσολάκογλου διέθετε εξαιρετική μόρφωση και με δικές τους ενέργειες διασώθηκε προσωρινά μέρος της βιβλιοθήκης από τη Σχολή Βραγγιανών.¹⁷² Η προσωπική βιβλιοθήκη της οικογένειας Τσολάκογλου στη Ρεντίνα κάηκε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821.¹⁷³

Οι αδελφοί Θανάσης, Γιαννακός και Δήμος Μουκουβάλας αγόρασαν από Οθωμανό μπέη ένα τσιφλίκι έκτασης 600 στρεμμάτων στη θέση που βρίσκεται σήμερα ο οικισμός Γρυμπιανά. Το 1803 το αφιέρωσαν στη μονή Μεταμορφώσεως

¹⁶⁶ Σακαρέτσι: σήμερα ονομάζεται Περδικάκι.

¹⁶⁷ Ξενοφών Κουτής, *ό.π.*, σ. 40.

¹⁶⁸ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.*, σ. 108-109.

¹⁶⁹ Ιωάννης Κ. Τσιουρή, *ό.π.*, σ. 17.

¹⁷⁰ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.*, σ. 108-109.

¹⁷¹ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 79.

¹⁷² Ιωάννης Κ. Τσιουρή, *ό.π.*, σ. 20.

¹⁷³ Θεόδωρος Η. Νημάς, *ό.π.*, σ. 178-179.

του Σωτήρος Μικρών Βραγγιανών σύμφωνα με το ξύλινο τρίπτυχο που σώζεται στη μονή.¹⁷⁴ Το 1807 Οι Μπουκουβαλαίοι κατηγορήθηκαν από τον προύχοντα της Ρεντίνας Τσολάκογλου για προδοσία και μέρος της οικογένειας εκδιώχθηκε από το αρματολίκι των Αγράφων. Την ένταση μεταξύ των εκδιωχθέντων αρματολών και του Τσολάκογλου, όπως και το κλίμα ανασφάλειας που επικρατούσε στην περιοχή της Ρεντίνας κατέγραψε και ο William Leake. Αναφέρει ότι ο Τσολάκογλου, μετά τη σύλληψή του από τον Αλή Πασά, την πληρωμή λύτρων και την απονομή χάρης, προτίμησε να μείνει στα Γιάννενα, παρά να επιστρέψει στη Ρεντίνα και να τον σκοτώσει κάποιο «κλέφτικον παλιοντουφέκι».¹⁷⁵ Η ρευστότητα της κατάστασης οδήγησε σε μεγαλύτερη εμπλοκή του Αλή Πασά και των ένοπλων σωμάτων του στα Άγραφα.¹⁷⁶ Ο William Leake, κατά την επίσκεψή του στα Άγραφα το 1809, αναφέρει πως ένας Έλληνας καπετάνιος με 200 άνδρες και ένας Τουρκαλβανός με 300 άνδρες ήταν επιφορτισμένοι με την ασφάλεια της περιοχής και των ορεινών περασμάτων, σε συνεργασία με τους προεστούς. Αναφέρει επίσης πως οι Αγραφιώτες απολάμβαναν το προνόμιο της αυτονομίας που είχε κατοχυρωθεί με σουλτανικά διατάγματα έως το 1794, τοποθετώντας χρονικά την έντονη ανάμειξη της Οθωμανικής διοίκησης στα Άγραφα.¹⁷⁷

Πολλοί από τους κλέφτες των Αγράφων προέρχονταν από Σαρακατσάνικες οικογένειες. Ένας από τους πιο γνωστούς είναι ο Κατσαντώνης. Γιος του Σαρακατσάνου αρχισέλιγκα Γιάννη Μακρυγιάννη και της Αρετής Δίπλα, κόρης Αγραφιώτη καπετάνιου, γεννήθηκε περίπου το 1775 στο Μάραθο των Αγράφων. Ονομάζονταν Αντώνης, αλλά επειδή από μικρός ήθελε να γίνει κλέφτης του έλεγαν: «Κάτσε Αντώνη!». Με τον τρόπο αυτό λέγεται ότι προέκυψε το προσωνύμιο «Κατσαντώνης». Σύμφωνα με άλλη εκδοχή προέκυψε από την τουρκική λέξη «κασι» που σημαίνει δραπέτης. Το 1793 σκότωσε έναν Οθωμανό ο οποίος ήταν επικεφαλής στρατιωτικής ομάδας (bölükbaşı) και έγινε κλέφτης. Οι Τουρκαλβανοί σε αντίποινα για το φόνο έκαψαν το χωριό του, το Μάραθο. Το 1802 ο Κατσαντώνης προσχώρησε στην κλέφτικη ομάδα του νονού του Βασίλη Δίπλα και έγινε πρωτοπαλικάρό του. Η ομάδα του αποτελούνταν από περίπου 80 κλέφτες. Για τα επόμενα χρόνια διεξήγαγε μάχες εναντίον Τουρκαλβανών ληστών αλλά και στρατιωτικών αποσπασμάτων που δρούσαν στην περιοχή με εντολή του Αλή Πασά. Χαρακτηριστική είναι μάχη που

¹⁷⁴ Αννίτα Πρασά, *ό.π.*, σ. 118.

¹⁷⁵ William M. Leake, *ό.π.*, σ. 267-268

¹⁷⁶ Ξενοφών Κουτής, *ό.π.*, σ. 46.

¹⁷⁷ William M. Leake, *ό.π.*, σ. 267.

έδωσε το 1807 κατά την οποία σκοτώθηκε ο Βεληγκέας, εκλεκτός πολέμαρχος του Αλή Πασά με τριάντα Τουρκαλβανούς. Ένα χρόνο μετά, ο Κατσαντώνης συλλαμβάνεται από τους στρατιώτες του Αλή Πασά και βρίσκει μαρτυρικό θάνατο στα Γιάννενα.¹⁷⁸ Ο Αλή Πασάς σε μια κίνηση στρατηγικής διόρισε αρματολό τον Λεπενιώτη, αδελφό του Κατσαντώνη ο οποίος υπήρξε δραστήριος καπετάνιος έως τη δολοφονία του από το Νίκο Θεό το 1813.¹⁷⁹

Πρωτοπαλίκaro του Κατσαντώνη υπήρξε ο Γεώργιος Καραϊσκάκης. Για το χρόνο γέννησής του και την καταγωγή του υπάρχουν διάφορες εκδοχές: άλλοτε ότι γεννήθηκε στο Μαυρομμάτι Καρδίτσας και άλλοτε στη Σκουληκαριά Άρτας. Το 1927 συστάθηκε από Υπουργείου Εσωτερικών επιτροπή στην οποία μετείχαν ακαδημαϊκοί, στρατιωτικοί, πολιτικοί και εκπρόσωποι διαφόρων συλλόγων. Η επιτροπή έλυσε το ζήτημα και το Μαυρομμάτι αναγορεύτηκε γενέτειρα του Γεωργίου Καραϊσκάκη.¹⁸⁰ Οι βιογράφοι του Καραϊσκάκη αναφέρουν ότι μητέρα του ήταν η Ζωή Ντιμισκή, από οικογένεια οπλαρχηγών της Άρτας. Σύμφωνα με τις περισσότερες αναφορές έμεινε χήρα πολύ νέα και έγινε καλόγρια.¹⁸¹ Πατέρας του θεωρείται ο αρματολός του Βάλτου Δημήτρης Ίσκος ή Καραϊσκος.¹⁸² Ορφάνεψε πολύ μικρός και μεγάλωσε σε οικογένεια Σαρακατσάνου τσέλιγκα μετακινούμενος μαζί με τα κοπάδια του τσελιγκάτου ανάμεσα στο Μαυρομμάτι και σε χωριά της Αργιθέας. Σύμφωνα με τους βιογράφους του πέρασε δύσκολα παιδικά χρόνια. Αργότερα εντάχθηκε σε αρματολικό σώμα και διακρίθηκε για την εξυπνάδα και τη γενναιότητά του. Άλλοτε λειτουργούσε ως σύμμαχος του Αλή Πασά και άλλοτε ως αντίπαλος. Υπήρξε πρωτοπαλίκaro του Κατσαντώνη και ήταν ένας από τους τρεις που σκότωσαν το Βεληγκέα.¹⁸³ Έδρα του Καραϊσκάκη υπήρξε το Λεοντίτο. Στο ταραγμένο κλίμα της εποχής και στις μάχες μεταξύ κλεφτών και αρματολών τα χωριά συχνά δέχονταν επιθέσεις. Υπήρχαν απώλειες σε αγαθά αλλά και σε ανθρώπινες ζωές. Σε μια τέτοια περίπτωση, το 1811, ο Καραϊσκάκης καταδιώκονταν από ένοπλο σώμα του Αλή Πασά και από τους Μπουκουβαλαίους. Με 70 άνδρες πέρασε από το χωριό Κατούσι, σκότωσε 2 κατοίκους και πήρε 250 γίδια και 19 μουλάρια φορτωμένα σιτάρι. Στη

¹⁷⁸ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.* σ. 110-112.

¹⁷⁹ Ξενοφών Κουτής, *ό.π.*, σ. 42.

¹⁸⁰ Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ΤΑ ΝΕΑ-Ιστορική Βιβλιοθήκη: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, Αθήνα 2009, σ. 12-13.

¹⁸¹ στο ίδιο, σ. 14.

¹⁸² στο ίδιο, σ. 16.

¹⁸³ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.*, σ. 121-122.

συνέχεια έκαψε τα χωριά Μπουκοβίτσα και Λιάσκοβο, σκοτώνοντας και εκεί 5 κατοίκους.¹⁸⁴

Το 1812 ο Καραϊσκάκης εντάχθηκε στο στρατιωτικό σώμα του Αλή Πασά. Τον Ιούλιο του 1820 ο Αλή Πασάς κηρύχθηκε αποστάτης από το Σουλτάνο. Ο Καραϊσκάκης το καλοκαίρι του 1820 βρισκόταν στα Άγραφα με αποστολή να στρατολογήσει πολεμιστές για λογαριασμό του Αλή Πασά.¹⁸⁵

3.3 Πληθυσμός

Τα παραδείγματα της δράσης αρματολών και κλεφτών στα Άγραφα μαρτυρούν τη ρευστότητα της κατάστασης και την ανασφάλεια που επικρατούσε κατά την προεπαναστατική περίοδο. Μετά το 1790 και την εισβολή του Αλή Πασά στα Άγραφα υπήρξαν μετακινήσεις πληθυσμών.¹⁸⁶ Ο William Leake αναφέρει πως από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα συνέβησαν γεγονότα που προκάλεσαν ζημιά στην τοπική αυτοδιοίκηση και οδήγησαν σε φυγή μέρος των κατοίκων. Η εσωτερικές διαμάχες στις κοινότητες, οι διακοινοτικές διαμάχες, το φυσικό πλεονέκτημα της βόρειας πλευράς των Αγράφων σε σχέση με τη νότια και η κακή χρήση αυτού, ήταν σημαντικές αιτίες φυγής του πληθυσμού. Ακόμη πιο σημαντική ήταν η εμπλοκή του Αλή Πασά, ο οποίος εκμεταλλεύτηκε την δράση των ληστών για να εισβάλει στην περιοχή. Ο Αλή Πασάς υποδαύλιζε αντιζηλιές μεταξύ προεστών και αρματολών με στόχο την οριστική εγκατάσταση Τουρκαλβανών φρουρών στην περιοχή.¹⁸⁷

Σε αυτή την ταραγμένη περίοδο που προηγήθηκε της Ελληνικής Επανάστασης τα Άγραφα αριθμούσαν ακόμη σημαντικό πληθυσμό κατοίκων. Ο ακριβής προσδιορισμός του πληθυσμού δεν είναι εφικτός διότι ο Κασομούλης αναφέρει 180 χωριά και κωμοπόλεις, ο François Pouqueville 59, ενώ ο William Leake 85.¹⁸⁸ Ο François Pouqueville αναφέρει πως 3.985 οικογένειες ζούσαν στα Θεσσαλικά Άγραφα, ενώ στα Ευρυτανικά 1.874. Ενδεικτικά θα αναφερθεί πως το Πετρίλο αριθμούσε 1.000 οικογένειες, η Ρεντίνα 400, η Καστανιά 500, η Σκλάταινα 20, τα Μικρά Βραγγιανά 30, τα Μεγάλα Βραγγιανά 60 και τα Άγραφα επίσης 60 οικογένειες.¹⁸⁹ Η περίπτωση του Πετρίλου είναι αξιοπρόσεκτη διότι οι 1.000

¹⁸⁴ Ξενοφών Κουτής, *ό.π.*, σ. 47-48.

¹⁸⁵ Διονύσης Τζάκης, *ό.π.*, σ. 29-31.

¹⁸⁶ Λάμπρος Γριβέλλας, «Οι προεστοί του Ζωγλοπιού - Η μεγάλη οικογένεια των Ζογλοπιταίων», *Καρδιτσιώτικα χρονικά*, τ. 1, 1995, σ. 177-195.

¹⁸⁷ William M. Leake, *ό.π.*, σ. 267-268.

¹⁸⁸ Ιωάννης Κ. Τσιουρή, *ό.π.*, σ. 17.

¹⁸⁹ Δημήτριος Σ. Καλτσούλας, *ό.π.*, σ. 18-19. · Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 17-18.

οικογένειες μαρτυρούν συνολικό πληθυσμό περίπου 5.000 ατόμων, ίσο με αυτόν της Λαμίας και του Καρπενησίου.¹⁹⁰ Σύμφωνα με τον William Leake το 1809 τα Άγραφα είχαν 85 χωριά και κωμοπόλεις, 7.685 σπίτια και πληθυσμό ο οποίος στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ανέρχονταν σε 50.000 κατοίκους. Αναφέρει πως η Ρεντίνα, η οποία αποτελούσε πρωτεύουσα των Αγράφων την εποχή εκείνη, αριθμούσε 450 σπίτια. Επίσης σημειώνει ότι σημαντικά χωριά των Αγράφων είναι το Πετρίλο και Μεγάλη Καστανιά.¹⁹¹

¹⁹⁰ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 45-46.

¹⁹¹ William M. Leake, *ό.π.*, σ. 269-270.

4 Τα γεγονότα στα Άγραφα κατά την περίοδο 1821-1881

4.1 Τα πρώτα έτη της Ελληνικής Επανάστασης

Η συμμετοχή των Αγράφων στην Ελληνική Επανάσταση ξεκίνησε στις 10 Μαΐου 1821 με αρχηγό τον Κώστα Βελή, ο οποίος κυκλοφόρησε προκηρύξεις καλώντας το λαό σε ξεσηκωμό. Γεννημένος στο Κεράσοβο Ευρυτανίας το 1770, ο Βελής, το πραγματικό επώνυμο του οποίου ήταν Στεργιόπουλος, υπήρξε γραμματέας του Αλή Πασά και αργότερα πρωτοπαλίκarlo του Βεληγκέκα. Ο θαυμασμός του για το Βεληγκέκα του έδωσε το προσωνύμιο «Βελής». Συγκέντρωσε ένοπλους και έδωσε μάχες με τους Οθωμανούς στη Ρεντίνα, το Φανάρι και άλλες περιοχές έως τη σύλληψή του από τους Οθωμανούς και τη μεταφορά του στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί βασανίστηκε και εκτελέστηκε.¹⁹²

Στην Κωνσταντινούπολη από τις πρώτες ημέρες της Επανάστασης επικρατούσαν συνθήκες έντασης και η θέση των Ρωμιών ήταν επισφαλής. Ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ έδωσε διαταγή για απογραφή των αξιόμαχων Ρωμιών και εξορία των αξιωματούχων τους.¹⁹³ Παράλληλα, η εξέγερση του Αλή Πασά εναντίον του σουλτάνου δημιούργησε μια κατάσταση εκρηκτική για την Ήπειρο και κατ' επέκταση για τα Άγραφα. Μετά από αλληλογραφία με το Χουρσίτ Πασά, που είχε σταλεί τον Ιανουάριο του 1821 για να καταπνίξει την εξέγερση του Αλή Πασά, ο σουλτάνος διατάσσει να μετακινηθεί προς ενίσχυση του Χουρσίτ ο μουτασαρρίφης της Σκόδρας (Μπουσατλή) Μουσταφά Πασάς.¹⁹⁴ Αλή Πασάς εκτελείται τον Ιανουάριο του 1822 ενώ οι γιοί του είχαν ήδη εκτελεστεί τον Ιούλιο του 1821.¹⁹⁵

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, που είχε κατακτήσει τη θέση του πρωτοκαπετάνιου στο αρματολίκι των Αγράφων, τυπικά βρισκονταν στην υπηρεσία των Οθωμανών, αλλά ταυτόχρονα ήταν και χιλιάρχος στην υπηρεσία της Ελληνικής Επαναστατικής Διοίκησης.¹⁹⁶ Ήταν μια αντιφατική κατάσταση που έχει ως πιθανή εξήγηση τη συλλογή των φόρων από τον πληθυσμό. Οι αρματολοί συγκέντρωναν τους φόρους αλλά δεν τους απέδιδαν στην Οθωμανική διοίκηση, αντίθετα τους χρησιμοποιούσαν για τη χρηματοδότηση της Επανάστασης.¹⁹⁷ Ο Μαυροκορδάτος υποπεύονταν τον

¹⁹² Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.*, σ. 119-120.

¹⁹³ Ηλίας Κολοβός, Σουκρού Ιλιτζάκ, Μοχαμάντ Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου. Αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β΄ το 1821*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2021, σ. 75.

¹⁹⁴ στο ίδιο, σ. 230-232.

¹⁹⁵ στο ίδιο, σ. 323.

¹⁹⁶ Διονύσης Τζάκης, *ό.π.*, σ. 30. · Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 160.

¹⁹⁷ Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 61.

Καραϊσκάκη για συνεργασία με τον εχθρό και έδειχνε την προτίμησή του προς το Γιάννη Ράγκο, ο οποίος με τη σειρά του επιβουλευόταν τη ηγετική θέση του Καραϊσκάκη στο αρματολίκι των Αγράφων. Ο Ράγκος δεν κατάφερε να εδραιώσει την κυριαρχία του στα Άγραφα και επέστρεψε στο βάλτο στο τέλος του 1821.¹⁹⁸ Η διένεξη μεταξύ του Ράγκου και του Καραϊσκάκη συνεχίστηκε έως τον Ιούνιο του 1822 με το Ράγκο να κατηγορεί τον Καραϊσκάκη για συνεργασία με τις Οθωμανικές αρχές. Τελικά ο Μαυροκορδάτος αναγνώρισε την πρωτοκαθεδρία του Καραϊσκάκη στα Άγραφα.¹⁹⁹

Τον Απρίλιο του 1823 ο Καραϊσκάκης ήρθε σε σύγκρουση με τον Κίτσο Τζαβέλα και περίπου 300 Σουλιώτες που επιχείρησαν να περάσουν στην περιοχή των Αγράφων και του Ασπροποτάμου. Ο Καραϊσκάκης θεώρησε πως αμφισβητείται η κυριαρχία του στην περιοχή. Επίσης άδραξε την ευκαιρία να αποδείξει τη νομιμοφροσύνη του στις οθωμανικές αρχές. Συγκρούστηκε με τους Σουλιώτες και έστειλε στους Οθωμανούς έναν αιχμάλωτο, καθώς και το κεφάλι ενός νεκρού Σουλιώτη. Στον Κίτσο Τζαβέλλα έστειλε μια οργισμένη επιστολή στην οποία χαρακτήριζε τους Σουλιώτες προδότες και κλέφτες.²⁰⁰

Η θέση του Καραϊσκάκη έγινε εξαιρετικά δύσκολη όταν ο Μουσταφά Πασάς της Σκόδρας²⁰¹ έφθασε τον Ιούλιο του 1823 στα Τρίκαλα με το στρατό του. Συνέταξε και απέστειλε γράμματα προς τον Καραϊσκάκη και προς τον καπετάνιο του αρματολικιού του Ασπροποτάμου Νικόλαο Στορνάρη. Με τα γράμματα αυτά ο Μουσταφά Πασάς τους καλούσε εντός δεκαπέντε ημερών να δηλώσουν την υποταγή τους. Σε αντίθετη περίπτωση θα τους θεωρούσε εχθρούς του. Οι δύο καπετάνιοι δεν ανταποκρίθηκαν στη διαταγή και Μουσταφά Πασάς κατέστειλε τις επαναστατικές δυνάμεις σε Άγραφα και Ασπροπόταμο. Ο Καραϊσκάκης εκείνη την εποχή ήταν ασθενής από πνευμονικό νόσημα. Οι άνδρες του καθυστέρησαν το στρατό του Μουσταφά Πασά για να απομακρυνθούν οι κάτοικοι των χωριών. Η υγεία του Καραϊσκάκη επιδεινώνονταν συνεχώς και στα τέλη του 1823 εγκατέλειψε οριστικά τα Άγραφα.²⁰² Αργότερα κατηγορήθηκε από το Μαυροκορδάτο για προδοσία, δικάστηκε και καταδικάστηκε. Τελικά αμνηστεύτηκε και εντάχθηκε πλήρως στον Εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα όπου διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό

¹⁹⁸ Διονύσης Τζάκης, *ό.π.*, σ. 36.

¹⁹⁹ στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 40.

²⁰⁰ στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 53-54.

²⁰¹ Από ορισμένους ιστορικούς της εποχής αναφέρεται ως «Μουσταή Πασάς», όμως πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.

²⁰² Διονύσης Τζάκης, *ό.π.*, σ. 55-57.

ρόλο.²⁰³ Το νότιο τμήμα των Αγράφων, δηλαδή τα Ευρυτανικά Άγραφα απελευθερώθηκαν από την Οθωμανική κυριαρχία το 1831.²⁰⁴ Τον Αύγουστο του 1832, με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου χαράχτηκαν τα οριστικά σύνορα του Ελληνικού κράτους για εκείνη την περίοδο.²⁰⁵

4.2 Γεγονότα στα Θεσσαλικά Άγραφα έως το 1881

Στα Άγραφα μετά την Επανάσταση του 1821 ξέσπασαν άλλες δύο επαναστάσεις, το 1854 και το 1866.²⁰⁶ Οι Αγραφιώτες συμμετείχαν στην εξέγερση του 1854. Όμως δεν εφάρμοσαν την τακτική του κλεφτοπόλεμου, με αποτέλεσμα να εγκλωβιστούν από τους Οθωμανούς στη μονή Σπηλιάς.²⁰⁷

Στα χωριά των Θεσσαλικών Αγράφων που παρέμειναν υπό Οθωμανική διοίκηση η τήρηση των ισορροπιών υπήρξε εξαιρετικά περίπλοκη υπόθεση. Το γεγονός της εκτέλεσης των προεστού της Ρεντίνας Δημητρίου και του γιου του Κωνσταντίνου Τσολάκογλου από το Χουρσίτ Πασά το 1822 ήταν ακόμη νωπό.²⁰⁸ Μια οικογένεια προεστών που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη δράση της τον 19^ο αιώνα είναι η οικογένεια Ζογλοπίτη. Η οικογένεια αυτή ήρθε στο Ζωγλόπι (Ραχούλα) πιθανότατα από το χωριό Άγραφα την περίοδο των μετακινήσεων πληθυσμών στην περιοχή, μετά το 1790. Δεν είναι γνωστό το αρχικό τους επώνυμο, το υπάρχον επώνυμο είναι βέβαιο ότι το απέκτησαν με την εγκατάστασή τους στο Ζωγλόπι. Η οικογένεια απέκτησε μεγάλη περιουσία και εξέλεξε τουλάχιστον δύο προεστούς έως το 1881. Έχαιρε εμπιστοσύνης από την Οθωμανική διοίκηση, ενώ ταυτόχρονα χρηματοδοτούσε τα απελευθερωτικά κινήματα που οργανώνοντας στην περιοχή. Ο προεστός Γιαννάκης Ζωγλοπίτης είχε άριστες σχέσεις με τον Γεώργιο Καραϊσκάκη σε αντίθεση με τον Τσολάκογλου της Ρεντίνας, το σπίτι του οποίου είχε κάψει ο Καραϊσκάκης.²⁰⁹

Ο σουλτάνος Αμπντούλ Αζίζ το 1868 ζήτησε από τον Ιωάννη Ζογλοπίτη να στείλει το γιο του Κωστάκη ως υπασπιστή στην Κωνσταντινούπολη. Στην ουσία επρόκειτο για ένα είδος ομηρίας που εξασφάλιζε την αφοσίωση της υπόλοιπης οικογένειας. Στην αυλή του Σουλτάνου υπηρετούσε την ίδια περίοδο και ο Πάνος

²⁰³ Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 160.

²⁰⁴ Τάκης Ντάσιος, *ό.π.*, σ. 224.

²⁰⁵ Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 228.

²⁰⁶ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.* σ. 114-116.

²⁰⁷ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 76.

²⁰⁸ Ιωάννης Κ. Τσιουρής, *ό.π.*, σ. 18.

²⁰⁹ Λάμπρος Γριβέλλας, «Οι προεστοί του Ζωγλοπιού», σ. 178-180.

Ζογλοπίτης, ο οποίος σύμφωνα με μια πηγή ήταν ξάδερφος του Κωστάκη. Ο Πάνος επηρέαζε τα γεγονότα στη γενέτειρά του και πιθανώς για αυτό το λόγο δεν υπήρχε συμμετοχή Ζωγλοπιτών στα επαναστατικά κινήματα που εκδηλώθηκαν (1854,1866-69 και 1878). Ο Πάνος Ζογλοπίτης επέστρεψε στο Ζωγλόπι και έγινε κοτζάμπασης στη θέση του πατέρα του παραμένοντας πιστός στην Οθωμανική διοίκηση. Ο Κωστάκης-εφέντης Ζογλοπίτης που έφερε το βαθμό του λοχαγού στον Οθωμανικό στρατό επέστρεψε το 1871 ή 1872. Αργότερα εγκαταστάθηκε στην Καρδίτσα και το 1886 εξελέγη βουλευτής. Εκτός από ένα διάστημα που παρέμεινε εκτός Βουλής θήτευσε ως βουλευτής έως το 1904.²¹⁰

Ενώ σε περιοχές που βρίσκονταν κοντά στα πεδινά της Θεσσαλίας και κατά συνέπεια κοντά στην Οθωμανική διοίκηση υπήρχε σχετική ασφάλεια, δεν συνέβαινε το ίδιο στις απομακρυσμένες, ορεινές περιοχές των Αγράφων. Το φαινόμενο των ληστρικών ομάδων συνδέεται με την άτακτη διάλυση των στρατευμάτων της Επανάστασης του 1821 και γνώριζε έξαρση σε όλη την Ελλάδα.²¹¹ Η απουσία ισχυρής κρατικής εξουσίας, είτε από την Οθωμανική, είτε από την Ελληνική πλευρά δημιουργούσε χαοτικές συνθήκες και ευνοούσε την άνθηση της εγκληματικότητας. Οι κάτοικοι που απέμειναν στις δυσπρόσιτες περιοχές βρίσκονταν στο έλεος ληστρικών συμμοριών. Χαρακτηριστική είναι η επίθεση που εξαπέλυσαν το Νοέμβριο του 1862 δεκαοκτώ Τουρκαλβανοί ληστές στη μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, στα Μικρά Βραγγιανά. Βασάνισαν και έσφαξαν τον ηγούμενο, τους έξι μοναχούς και τον ιερέα του χωριού Αθανάσιο Οικονόμου. Σύλησαν το ναό και άρπαξαν τα πολύτιμα αντικείμενα του μοναστηριού.²¹² Στην περίπτωση του χωριού Μπουκοβίτσα (Ανθηρό) οι κάτοικοι οργανώθηκαν και περίπου το 1840 έδωσαν μάχη με ένοπλη ληστοσυμμορία που επιτέθηκε στο χωριό τους απωθώντας την αποτελεσματικά.²¹³

Τον Ιανουάριο του 1878 κηρύχθηκε η Επανάσταση στη δυτική Θεσσαλία και συμμετείχαν σ' αυτή εθελοντικά σώματα Αγραφιωτών. Μετά από σειρά μαχών στη Σέκλιζα, το Μουζάκι, την μονή Κορώνας και άλλα σημεία, η μάχη στη Ματαράγκα-

²¹⁰ στο ίδιο, σ. 180-194.

²¹¹ Δημήτρης Σακκής & Ελένη Παπαγεωργίου, «Σύσταση ληστρικών συμμοριών στην Πορτίτσα και στην ευρύτερη περιφέρεια Καρδίτσας», Λέκκα Φωτεινή & Κομπορόζος Πέτρος (επιμ.) *Προσεγγίσεις στην πολιτισμική ιστορία και στον μουσειακό ορίζοντα μιας ημιορεινής θεσσαλικής κοινότητας: Πορτίτσα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 141-159.

²¹² Αννίτα Πρασά, *ό.π.*, σ. 118.

²¹³ Κώστας Στούμπος, *ό.π.*, σ. 77.

Πετρομαγούλα έκρινε τη νίκη των Ελλήνων επί των Οθωμανών.²¹⁴ Η επίσημη προσάρτηση της Θεσσαλίας στο Ελληνικό κράτος έγινε το 1881 και τα Θεσσαλικά Άγραφα αποτελούσαν πλέον τμήμα της Ελληνικής επικράτειας.

Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το Ελληνικό κράτος πραγματοποίησε απογραφή. Το 1879 είχε διενεργηθεί απογραφή στα Ευρυτανικά Άγραφα. Το σύνολο του πληθυσμού στα Ευρυτανικά και τα Θεσσαλικά Άγραφα αριθμούσε 24.552 κατοίκους, δηλαδή περίπου τους μισούς σε σχέση με τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Για παράδειγμα το Πετρίλο φέρεται να αριθμεί πλέον 579 κατοίκους, τα Βραγγιανά της Αργιθέας 910, το Λεοντίτο 204.²¹⁵

Μετά την ενσωμάτωση των Αγράφων στο Ελληνικό κράτος η δράση ληστών συνεχίστηκε στην Πορτίτσα, το Νεοχώρι, την Κορώνη και την ευρύτερη περιοχή. Στην περιοχή της Οξυάς αναφέρεται περίπτωση ληστρικής επιδρομής με ανθρωποκτονία. Τα δικαστικά αρχεία της Καρδίτσας είναι αποκαλυπτικά σε ότι αφορά τη συνέχιση του εγκληματικού φαινομένου. Η χαλαρότητα της διοίκησης και η ελλιπής αστυνόμευση συντηρούσαν τη δράση ληστών προκαλώντας συνθήκες αστάθειας και επισφάλειας στην ύπαιθρο.²¹⁶ Στην περιοχή των Αγράφων δεν υπήρχε παρουσία μόνιμης αστυνομικής δύναμης έως το 1925.²¹⁷

²¹⁴ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.*, σ. 131-136.

²¹⁵ Ηλίας Χολέβας, *ό.π.*, σ. 42.

²¹⁶ Δημήτρης Σακκής & Ελένη Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 141-159.

²¹⁷ Κώστας Στούμπος, *Άγραφα, ό.π.*, σ. 76-77.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας αυτή την αναζήτηση σε πηγές σχετικές με την περιοχή των Αγράφων μπορούμε να συνοψίσουμε τα αποτελέσματα της έρευνας και να εξάγουμε συμπεράσματα σχετικά με την επίδραση της Οθωμανικής διοίκησης στο εμπόριο, την οικονομία και την κοινωνία. Παρά την αποσπασματικότητα των πηγών μπορούμε να διαμορφώσουμε μια ιστορική άποψη εξετάζοντας δράσεις και γεγονότα που συμβάλλουν στην κατανόηση των αιτιών της ακμής των Αγράφων αρχικά και της παρακμής στη συνέχεια.

Από το κατάστιχο της απογραφής του 1544-1545 προκύπτει ότι δεν υπήρχε εμπορική δραστηριότητα στα Άγραφα αυτή την πρώτη περίοδο καθώς δεν καταγράφεται στο κατάστιχο μέσω της επιβολής σχετικών φόρων. Με την εδραίωση της Οθωμανικής κυριαρχίας και την ένταξη των Αγράφων στο ευρύτερο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διαπιστώνεται μετακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων. Η μέριμνα της Οθωμανικής διοίκησης για την ασφαλή φύλαξη των ορεινών περασμάτων και η διατήρηση της τάξης τεκμηριώνεται από την ύπαρξη των πολιτοφυλάκων (müsellem) που αναφέρονται στο κατάστιχο του 1485. Στη συνέχεια, η βιοτεχνική παραγωγή και το εμπόριο βρήκαν πρόσφορο έδαφος και αναπτύχθηκαν. Από τη μελέτη των δημοσιευμένων κατάστιχων προκύπτει ότι υπήρχε ευνοϊκό καθεστώς φορολογίας που ενίσχυσε αυτή την ανάπτυξη.

Στον ενοποιημένο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η μετακίνηση των Αγραφιωτών σε άλλες περιοχές με στόχο τη δημιουργία εμπορικών δικτύων ξεκίνησε από τα τέλη του 16ου και συνεχίστηκε τον 17ο αιώνα. Η οικονομική ευρωστία των κατοίκων αποτυπώνεται την ανοικοδόμηση ναών και στην ίδρυση μονών. Η οικοδομική δραστηριότητα είναι στοιχείο που μαρτυρεί την άνθηση της οικονομίας και την εισροή χρήματος από το εμπόριο αλλά και τις δωρεές των μεταναστών. Λόγω εξεγέρσεων και αναταραχών μειώθηκε ο πληθυσμός και μια σημαντική μερίδα των κατοίκων της περιοχής εγκαταστάθηκαν αλλού. Ήδη από τον 16ο αιώνα κατασκευάζονται ναοί και η δραστηριότητα αυτή αυξάνεται σημαντικά τον 17ο αιώνα. Η ανοικοδόμηση, η συντήρηση και η εικονογράφηση ναών συνεχίστηκε έως την έβδομη δεκαετία του 18ου αιώνα. Η παρουσία σημαντικών εργαστηρίων όπως το εργαστήριο της Αγίας στα Άγραφα υποδηλώνει την οικονομική ευμάρεια και τη δυνατότητα χρηματοδότησης των τοιχογραφημένων συνόλων. Παράλληλα τα Άγραφα «εξάγουν» σημαντικούς ζωγράφους, στοιχείο που αντανακλά το

καλλιτεχνικό υπόβαθρο και την ποιότητα της ζωγραφικής τους. Η δραστηριότητα που υπήρξε στη ναοδομία και την αγιογραφία δείχνει επίσης πως υπήρχε ανοχή από την πλευρά των Οθωμανών στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των χριστιανών. Συμπεραίνουμε ότι το κράτος επιθυμούσε την έγκαιρη καταβολή των φόρων και μέσω της φοροδοτικής συνέπειάς τους οι κάτοικοι απολάμβαναν συνθήκες αυτοδιοίκησης κα ημιαυτονομίας.

Από τα μέσα του 17ου αιώνα και έως τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου υπήρξε πραγματική άνθηση της παιδείας στην ευρύτερη περιοχή. Η ίδρυση σχολών ανώτερης παιδείας και οι λόγιοι που αποφοίτησαν από αυτές φανερώνουν την επιθυμία των κατοίκων για ανώτερη μόρφωση. Φυσικά καθοριστικός παράγοντας υπήρξε η οικονομική δυνατότητα που είχαν να χρηματοδοτήσουν την ίδρυση και τη συντήρηση σχολείων και ανώτερων σχολών.

Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε πως στα Άγραφα υπήρχαν οι ιδανικές προϋποθέσεις ανάπτυξης: α) γεωγραφική περιοχή που μπορούσε να παράγει και να εξάγει αγαθά: αιγοπρόβατα, βούτυρο, μαλλί, μέλι. β) υπήρχε πολύ σημαντική βιοτεχνική δραστηριότητα: επεξεργαζόταν το μαλλί και το μετάξι παράγοντας υφαντά και ενδύματα που προορίζονταν για εμπόριο. Ακόμη υπήρχαν τεχνίτες που κατασκεύαζαν αντικείμενα προς πώληση: σπαθιά και μαχαίρια, χάλκινα σκεύη, αργυρά και χρυσά κοσμήματα. γ) Οι Αγραφιώτες ήταν δραστήριοι άνθρωποι που ήξεραν να διεκδικούν προνόμια και δικαιώματα για την περιοχή τους. Παράλληλα ήταν αρκετά τολμηροί ώστε να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες που προέκυψαν μετά την Οθωμανική κατάκτηση και να επεκταθούν σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Αυτοί οι παράγοντες βρήκαν πρόσφορο έδαφος στον ενοποιημένο χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και έφεραν στα Άγραφα οικονομική, πνευματική και καλλιτεχνική ακμή.

Το σημείο καμπής για την περιοχή προσδιορίζεται περίπου στο 1770. Είναι η περίοδος των Ορλωφικών, κατά την οποία διαταράχθηκαν οι ισορροπίες μεταξύ των κατοίκων και της Οθωμανικής Διοίκησης. Παράλληλα με την εξασθένηση της ισχύος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τα οικονομικά προβλήματα που αυτή αντιμετώπιζε, αυξήθηκε η φορολογία και έγινε βαρύτερη για τους πληθυσμούς. Επίσης εντάθηκε στα Άγραφα η δράση ληστρικών συμμοριών που έπληξε τη βιοτεχνική παραγωγή και το εμπόριο. Την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα υπήρξε έντονη η εμπλοκή του Αλή Πασά των Ιωαννίνων με την ιδιότητα του δερβέναγα της περιοχής. Για αυτούς τους λόγους υπήρξε κύμα φυγής των κατοίκων προς άλλες

περιοχές. Οι ανώτερες σχολές έπαψαν να λειτουργούν και η ναοδομία σταμάτησε, όπως και η ζωγραφική.

Το κλίμα αστάθειας και ρευστότητας συνεχίστηκε κατά την Επανάσταση του 1821 όταν η περιοχή με έγινε πεδίο μαχών και δηώσεων. Μετά το 1832 τα Ευρυτανικά Άγραφα εντάχθηκαν στο Ελληνικό κράτος και τα Θεσσαλικά παρέμειναν υπό Οθωμανική κυριαρχία έως το 1881. Τόσο το Ελληνικό Κράτος, όσο και η υπό κατάρρευση Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν σε θέση πλέον να εγγυηθούν την ασφάλεια και την ευνομία. Αυτή η αδυναμία, σε συνδυασμό με τις διεθνείς αναταραχές έπληξε οριστικά τη βιοτεχνική παραγωγή και το εμπόριο, οδηγώντας την περιοχή σε μαρασμό.

Τέλος θα θέλαμε να αναφερθούμε σε μια σιωπή η οποία προκύπτει από τη μελέτη των πηγών: Στις πηγές που μελετήσαμε τα στοιχεία που σχετίζονται με τη ζωή των γυναικών είναι ελάχιστα. Αν υπολογίσουμε πως οι γυναίκες αποτελούσαν το μισό πληθυσμό των Αγράφων, οι αναφορές για το γυναικείο φύλο είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Πληροφορίες για την ζωή των γυναικών αντλούνται κυρίως μέσα από την εθνογραφική και ανθρωπολογική έρευνα.²¹⁸ Ακόμη υπάρχουν αναφορές σε δημοτικά τραγούδια όπου σκιαγραφείται η προσωπικότητα της εργατικής, υπάκουης και ταπεινής γυναίκας που ζει στην σκιά του πατέρα αφέντη αρχικά και αργότερα στη σκιά του συζύγου αφέντη. Της γυναίκας που οφείλει να συμπεριφέρεται σύμφωνα με το πρότυπα της Παρθένου Μαρίας, όπως κήρυττε ο Κοσμάς ο Αιτωλός.²¹⁹ Άλλοτε οι αναφορές σχετίζονται με τη ζωή και τη δράση σημαντικών ανδρών, όπως συμβαίνει με τις μητέρες των Κατσαντώνη και Καραϊσκάκη.²²⁰ Σε ελάχιστες περιπτώσεις καταγράφονται γυναικεία ονόματα σε κτητορικές επιγραφές ναών.²²¹ Στα Άγραφα οι άνδρες διοικούσαν, διδάσκονταν, δίδασκαν, εμπορεύονταν, ταξίδευαν, πολεμούσαν. Ουσιαστικά επιβεβαιώνεται το πατριαρχικό στερεότυπο που κυριαρχούσε στη χρονική περίοδο που εξετάζουμε. Μελετώντας τις πηγές με την κριτική οπτική του 21ου αιώνα η αορατότητα των γυναικών δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη και πιστεύουμε πως αξίζει αυτή τη μικρή αναφορά.

²¹⁸ Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, *ό.π.*, σ. 153-258.

²¹⁹ Άννα Ματθαίου, *Οικογένεια και σεξουαλικότητα*, Μέλισσα, Αθήνα 2019, σ. 169.

²²⁰ Λάμπρος Γριβέλλας κ.α., *ό.π.*, σ. 110,121

²²¹ Ιωάννης Κ. Τσιουρής, *ό.π.*, σ. 31, 34.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Heuzeu Leon, *Οδοιπορικό στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, μτφρ. Χ. Δημητρουλόπουλος, 3^η εκδ., Εκδοτικός οίκος Κ.&Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2022. [Excursion dans la Thessalie Turque en 1858].

Kayarinar L. & Σπανός Κ., «Οι οικισμοί της Καρδίτσας στο Οθωμανικό απογραφικό κατάστιχο 105 (1521)», *Θεσσαλικό ημερολόγιο*, τ.70, 2016, σ.273-306.

Kiel Machiel, «Η εμφάνιση και η πρώιμη ιστορία της Καρδίτσας, σύμφωνα με τις οθωμανικές πηγές», μτφρ. Αλέξης Γαλανούλης, *Θεσσαλικό ημερολόγιο*, τ.53, 2008, σ. 65-82.

Leake M. William, *Travels in Northern Greece I-IV*, 4^{ος} τμ, Λονδίνο 1835, [Και φωτομηχανική ανατύπωση, Άμστερνταμ (Hakkert) 1967, <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/5/a/b/metadata-01-0000438.tkl> (17-07-2024)].

Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, Μαρίνος Σαρηγιάννης (μτφρ.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Shariat-Panahi Seyyed Mohammad Tagi, *Όψεις της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης στην ευρύτερη περίοδο της Ρωσο-Οθωμανικής σύγκρουσης 1768-1774: Με βάση τις οθωμανικές πηγές*, (Διδακτορική διατριβή) 2010.

Ασδραχάς Σπύρος, *Ελληνική οικονομική Ιστορία ΙΕ' - ΙΘ' αιώνας*, τ.1, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.

Ασδραχάς Σπύρος, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ' - ΙΣΤ' αιώνας)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1968.

Ασδραχάς Σπύρος, *Πρωτόγονη επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18ος-19ος αι.)*, Εκδοτική φροντίδα: Άννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, ΕΑΠ, Αθήνα 2019.

Βασδραβέλλης Ιωάννης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας: Α'. Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1952.

Βασιλείου Ι. Πάνος, *Ο μεγάλος Διδάσκαλος Γένους Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός και οι σπουδαιότεροι μαθητές των Σχολών των Αγράφων*, Ιστορικές εκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1985.

Γκιόλιας Α. Μάρκος, *Η συμβολή στην ιστορία του κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου της Ευρυτανίας και των Αγράφων κατά την Τουρκοκρατία*, Εταιρία Ευρυτάνων Επιστημόνων, Αθήνα 1986.

Γουλούλης Γ. Σταύρος, *Τα αφιερωτήρια των Τουραχανιδών (η ελληνική μετάφραση)*, Λάρισα, Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Λάρισας, Λάρισα 2003

Γρηγορίου Παναγιώτης & Στάθης Δημήτριος, *Όψεις της ιστορίας και την Τοπικής Αυτοδιοίκησης του νομού Καρδίτσας*, Ελληνικές Εκδόσεις Α.Ε., Αθήνα 2010.

Γριβέλλας Λάμπρος, «Οι προεστοί του Ζωγλοπιού- Η μεγάλη οικογένεια των Ζογλοπιταίων», *Καρδιτσιώτικα χρονικά*, τ. 1, 1995, σ.177-195.

Γριβέλλας Λάμπρος, «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στην Οξυά και οι αψιμαχίες στη Νευρόπολη», *Καρδιτσιώτικα χρονικά*, τ. 7, 2004, σ.79-87.

Γριβέλλας Λάμπρος, Καραφύλλης Νίκος & Μαγόπουλος Βασίλης, *Εγχειρίδιο τοπικής ιστορίας*, 2^η έκδ., Εκτυπωτική Καρδίτσας, Καρδίτσα 2006.

Ηλιού Φίλιππος, «Σημειώσεις για τα ‘τραβήγματα’ των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Εκδοτική φροντίδα: Α. Ματθαίου, Στρ. Μπουρνάζος, Π. Πολέμη, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2005.

Θωμάς Γιώργος, «Η Καραάβα των Θεσσαλικών Αγράφων», *Θεσσαλικό ημερολόγιο*, τ.1, 1980, σ. 77-81.

Ιναλτσίκ Χαλίλ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία-Η κλασσική εποχή, 1300-1600*, Μιχάλης Κοκολάκης (μτφρ.), 3^η έκδ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.

Καλτσούλας Σ. Δημήτριος, *Η Μεγαλόχαρη της Αργιθέας*, Ευσταθίου, Αθήνα 1979.

Καμπουρίδης Ε. Κωνσταντίνος, *Η νεότερη Ελλάδα μέσα από τις Οθωμανικές αρχειακές πηγές. Οικονομία, θεσμοί και κοινωνία στη Θεσσαλία του 17^{ου} αιώνα*, Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2009.

Κολοβός Ηλίας, Ιλιτζάκ Σουκρού, Σχαριάτ-Παναχί Μοχαμάντ, *Η οργή του σουλτάνου. Αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β΄ το 1821*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2021.

Κουκουράβας Α. Αντώνης & Μακρυγιάννη-Πλακιά Σ. Παναγιώτα, *Ο Μουζακιώτικος γάμος*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα 1993.

Κουτής Ξενοφών, «Κλεφταρματολισμός και κλέφτικο τραγούδι», στο Ε. Αγγελίνα & Μ. Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Στ' Άγραφα... ένα ταξίδι. Αρχή του ταξιδιού: η Αργιθέα Αγράφων*, Πρακτικά Ημερίδας, 8-9 Αυγούστου 2018, (σ. 35-51) ΓΑΚ, Αρχείων Ν. Καρδίτσας & Ευρυτανίας 2018.

Κωστής Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14ος-19ος αιώνας*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1995.

Λέκκα Φωτεινή, «Βυρσοδεψίες κατά της κοινότητας Πορτίτσας: χρονικό, πλαίσιο και επιπτώσεις μιας εικοσάχρονης διένεξης για το νερό στα Άγραφα του ΙΘ΄ αι.», στο: Ουρανία Καϊάφα (επιμ.), *Όψεις του σύγχρονου ανορθολογισμού*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 19 & 20 Μαρτίου 2004, Ιωάννινα 2004, σ. 141 – 149.

Μακρής Κίτσος, *Υφαντά Θεσσαλίας*, Εθνικός Οργανισμός Ελληνικής Χειροτεχνίας, Αθήνα 1961.

Μαλίγκου Χ. Ευαγγελία, *Η Θεσσαλία κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας: το οθωμανικό διεξοδικό κατάστιχο απογραφής του σαντζακίου των Τρικάλων (1454/55)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας 2004.

Ματθαίου Άννα, *Οικογένεια και σεξουαλικότητα*, Μέλισσα, Αθήνα 2019.

Νημάς Η. Θεόδωρος, *Η εκπαίδευση στη Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας: σχολεία - Θεσσαλοί δάσκαλοι και λόγιοι. Συμβολή στη μελέτη του θεσσαλικού διαφωτισμού*, Εκδοτικός οίκος Κ.&Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2020.

Ντάσιος Τάκης, *Στ' Άγραφα*, Μίλητος, Αθήνα 1999.

Παλιούγκας Θεόδωρος, *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπή(1668)*, Λαογραφικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα 2001.

Παναγιωτοπούλου Μαρία, «Των Αγράφων μηνύματα...άγραφα.» Στο Ε. Αγγελίνα, Μ. & Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Στ' Άγραφα... ένα ταξίδι. Αρχή του ταξιδιού: η Αργιθέα Αγράφων*, Πρακτικά Ημερίδας, 8-9 Αυγούστου 2018, (σ. 11-22) ΓΑΚ, Αρχείων Ν. Καρδίτσας & Ευρυτανίας 2018.

Παρούτσας Δ. Θάνος, *Η σχολή ανώτερης παιδείας Αγίας Τριάδας Αγράφων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 2020.

Πιζάνιας Θ. Πέτρος, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2021.

Πολάρ Ζεκί Α., *Αίτια καταρρεύσεως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Κοσμάς Κωνσταντινίδης (μτφρ), Συμπληρωματικά εκδόσεις στρατιωτικών περιοδικών, Αθήνα 1965.

Πρασά Αννίτα, «Τα Βραγγιανά της Καρδίτσας. Ιστορικές και λαογραφικές αναζητήσεις από ένα ξεχασμένο χωριό των Αγράφων», *Θεσσαλικό ημερολόγιο*, τ.20, Λάρισα: 1991, σ.113-128.

Σαββίδης Αλέξιος & Νικολούδης Νικόλαος, *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος, 11ος-16ος αιώνες: Βυζάντιο, Μεσαιωνική Δύση, Ανατολή και Ισλάμ, Βαλκάνια και Σλάβοι*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007.

Σακκής Δημήτρης & Παπαγεωργίου Ελένη, «Σύσταση ληστρικών συμμοριών στην Πορτίτσα και στην ευρύτερη περιφέρεια Καρδίτσας», Λέκκα Φωτεινή & Κομπορόζος Πέτρος (επιμ.) *Προσεγγίσεις στην πολιτισμική ιστορία και στον μουσειακό ορίζοντα μιας ημιορεινής θεσσαλικής κοινότητας: Πορτίτσα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

Σαλακίδης Γεώργιος & Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Η κεντρική Ελλάδα τον 15ο αιώνα: το ανέκδοτο οθωμανικό κατάστιχο του 1485*, Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2014.

Σδρόλια Σταυρούλα, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625): και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών, Αθήνα 2012.

Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, «Η προίκα ή περί του θηρευτικού βίου των Νεοελλήνων», *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.

Στούμπος Κώστας, *Άγραφα · Μια χιλιόχρονη δημοκρατία*, Αθήνα 1974.

Τζάκης Διονύσης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ΤΑ ΝΕΑ-Ιστορική Βιβλιοθήκη: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, Αθήνα 2009.

Τσιουρή Κ. Ιωάννης, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008.

Τσίτσας Κ. Σεραφείμ, *Τ' Άγραφα της Πίνδου*, Αθήνα 1967.

Τσιώλης Σπ. Κωνσταντίνος, *Το Πετρίλο των Αγράφων κατά την Τουρκοκρατία*, Δήμος Αργιθέας, Αθήνα 2016.

Τύμπας Γρηγ. Ηλίας, *Ιστορικά και λαογραφικά Πευκοφύτου Καρδίτσας*, Προοδευτικός σύλλογος Πευκοφύτου «Η Ανάπλασις», Τρίκαλα 1996.

Τύμπας Γρηγ. Πολύκαρπος, *Μοναστήρι Αγίας Τριάδος Οξυάς*, Τρίκαλα 1968

Χατζηαγγελάκης Λεωνίδας, «Αθαμανία-Αργιθέα (Κνίσοβο)», *Αρχαιολογία*, τχ. 34, 1990, σ. 76-84.

Χατζημάνου Δήμητρα, *Δραστηριότητες ελλήνων διδασκάλων και λογίων στη Δυτική Θεσσαλία και στα Άγραφα κατά το δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα*, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Ν. Καρδίτσας 1992.

Χολέβας Ηλίας, *Το Πετροχώρι Αργιθέας: μνήμες και ρίζες του χωριού μας*, Επιμορφωτικός Πολιτιστικός Σύλλογος Πετροχωρίου Αργιθέας "Το Σπυρέλο", Βόλος 2014.